

Моєму Дорогому Другу Омеляну Огоновському¹, – оце дзеркало моєї душі – дарую на спомин.

25 Жовтня 1891.

Ол[ександр] Конисский.

Думки и помітки

1883

Всю вину трохи не щоденних крадіжок в банях інші звертають у нас на політичний наш устрій и кажуть: «вигоїти цей недуг може лишень Конституція».

Навряд чи так воно!

Корінь лиха, неморальності лежить в природі тих людей: лихі добутки його можна зменшити лишень добрим моральним вихованням, а цього то у нас и Біг-ма и ніяка конституція не дасть його; як само – жодний деспотизм не може мішати моральному вихованню людей. Конституція хіба лишень перенесла лиха з одного місця на друге; перенесла його з однієї форми в другу. Та хіба в новій формі, коли не буде морального виховання, поіншає корінь? Природніх недостатків людей не викоринить ніяка політична форма! Треба перемінити корінь. Цей корінь – ніщо інше – як моральність, характер громадян. Скрізь на світі //3 життя і добробут громадян відповідають характеру громадян. Доки не переміниться характер і моральні погляди громадян, доти не переміниться і добробут громади.

Яке б ми не заводили нове житло – мусимо будувати його з того матеріалу, який маємо. Так само і нове життя громадське може зложитись лишень з матеріалу, який маємо, який лишень в природі нашій, в нашому вихованні. В природі сучасних людей – скрізь на світі – багацько егоїзму, неправдивості, зажирливості. Чи здолає, яка лише політична форма сама собою переробити отакий матеріал? Певно що ні!

Треба залишити політику там де трохи не цілком нема моральності, де навіть більшість чи визнає й потребу моральності і морального виховання!...

29. XII. [18]83.

Київ. //4

Кожен раз, коли я згадаю собі про Др[агомано]ва², мені тяжко за його. В моїх думках встає тоді чоловік розумний, котрий погнався «за журавлем» і випустив з рук «синицю».

Таких людей завжди карає свій власний розум: він ніби німіє на той час, коли у чоловіка обуряться нерви и мовчить доки чоловік не зайде «в хмару», не заплутається, не заблудиться в нетрях. Тоді прокинеться. Чоловік немов очі розв'язав; сам побачить, що накоїв стільки і таких промахів, що не тямить сам, як це так сталося? Як міг він за своїм розумом отакого накоїти?

Річ проста: треба пильнувати в своєму краї, працювати на користь своєму народові, працювати реально, відповідно потребам краю і народу; та

пам'ятати, що найліпша теорія нічого не варта, коли нема жодної спроможності виконати її в практичному житті. //5

Запримітив я, що велика сила тих, що видають себе за атеїстів, за людей «без віри і релігії», мішають два різних розуміння: віра і релігія.

Що таке релігія? Вона не само лишень сповідання тих, чи інших догматів. Можна не визнавати жодних церковних догматів, не визнавати метафізичного вчення про початок світу і бути чоловіком релігійним: коли релігією вважатимемо, як воно і слід, перш усього моральність.

Воно правда, що за нашими цивілізованими людьми не то що обмаль, а трохи чи не цілком нема жодних моральних основин життя, то зовсім справедливо буде визнавати їх без релігії.

Інша річ віра: кожен чоловік вірить в те, що робить. Хлібороб не став би орати ниву і сіяти жито, коли б не вірив, що жито зійде, виросте і досягне.

Грудень 1883 р. //6

1884

Кожен чоловік робить те, що вважає найбільш корисним задля громади і що сучасні обставини дають йому робити.

Я запевнився, що українському народові найпотрібніше вибратись на світ з тієї темряви, в яку його запроваджено: себто, що найпотрібніше йому освіта. Найлегше, найшвидше дати народові освіту – його рідною мовою.

Я запевнився, що нема другої путі до загального добра як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти цього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Йти цією стежкою – і значить бути українофілом. Я пішов і йду цією стежкою.

Чи підуть люди за мною?

Може; а хоч би й ні, то я повинен йти нею. Бо я вірю, що іншої стежки нема. Тим то нічим іншим я й не можу бути як //7 українофілом.

Може за моє простовання з мене насміються, а може ще гірше запровадять, як колись і було вже «в места не столь отдаленные». Байдуже! Щоб там не сталося, воно не таке страшне, як оте темне і тяжке життя, в котрому перебуває народ.

Кажу: само лишень українофільство може спасти народ від страшної темноти, убожества, деморалізації і експлуатації його різними піявками.

Коли б я міг, я б сказав в вічі хоч би й самому Імператорові: «Украинофильство – спасение России! Возьмитесь за него и спасете и спасетесь».

1-го січня 1884 р. //8

Переді мною пройшли і проходять цілою великою лавою люди, котрі свою кров, тіло, душу віддавали на жертву народному добру, і нарешті довідалися, що народові з їх жертви нічого не прибуло, народ навіть не прийняв їх жертви, бо народ має свої ідеали, свої прямовання невідповідні тим жертвам!

І от вже на порозі в могилу ці великі мученики власних помилок, власної темноти, зрозуміли, що вони і їх жертви непотрібні народові, бо народ ще темний, не розуміє їх і тим то не вірить їм.

І от бачать вони, що життя їх минуло без користі задля народу, а їм самим лишилися гірки-тяжкі спомини минулого та визнання своїх помилок і... свого безсилля. Нарешті лишається одне спасіння – переродитися. Так же це неможлива річ! Ну, да і тоді – чи пулю собі в чоло, чи петлю на шию, чи отрути в горло. //9

І всі оці жертви нічого іншого як нашої темноти, економічного злиденства та хитрої лютості нашого невимовно лютого часу... «А время люте» – все-таки тим, що в громаді нашої скрізь – від «финских хладных скал до пламенной Колхиды»³ нема моральних основин життя...

Кажу: ми темні, ми не знаємо, не тямимо того, що треба подати народові такого, що він охоче б взяв собі і засвоїв. Ми несемо йому те, чого він не хоче, не вміє і не зможе взяти від нас. Ті чувства, бажання, ідеї, котрі засвоюються лишень досвідом життя кількох поколінь – ми тичемо народові і вимагаємо аби він зразу перейняв їх, засвоїв їх, став жити ними! Ба!... Та це ж значить вимагати, щоб народ зразу перестав бути собою, зрікся свого природного і історичного я і став не тим чим він є, чим він //10 може і мусить бути, а тим чим би ми хотіли. Коли б то так легко було народові перейматися новими ідеями, то щоб воно й було! Але ж ідеї не переложиш з однієї голови в другу, немов яку річ із скрині в другу.

Пізнаймо самі себе, пізнаймо ту істину, що й ми свою освіту, розвій, а з ними і ідеї добули не зразу, а повагом, довгими літами, довгою працею...

Пізнаймо, що народ наш знівечений темнотою, так наче вікова цілина бур'яном. Отже оримо ниву; не вважаючи на урожай. Нашою заслугою буде вже й те, коли ми хоч одну борозну проведемо на віковичній цілині, і бережно засіємо її добірним, якого тільки можна і здобути, чолом освіти.

10 січня 1884.

Київ. //11

Глибокі, безодні тайники людської душі і серця. На дні їх лежить велика сила такого, що й не снилося ні психологам, ні психіатрам, ні фізіологам з антропологами. Чому у чоловіка навіть з доброю освітою і добрим моральним вихованням не може цілком зникнути і ніколи, ні в якому разі не виявитися щось чисто звіряче? Отам у нього, на дні сидить якась хижа звірюка на припоні, на ланцюзі, викуваному з моральності. Коли отой ланцюг часом порветься, звір прокинеться, вискочить на волю, заскрегоче своїми звірячими зубами, замахав хвостом і заблимає виречковатими очима... В ту хвилю чоловіка нема; він зник; на його місці звір в чоловічому виді.

Отак само сталося з М[?]. Ланцюг моралі не був у нього міцним, кілька разів рвався; а вчора склянки чи двох вина досить було, щоб прокинулася звіряча страсть //12 [і] пробудила звірюку. Звір метнувся, ланцюг порвався і розігріте вином звіряче почуття виявилось перед очима людей. 26 січня.

Релігія мусить спиняти страсті...

Добре, коли релігія є моральність, а не обряд.

Релігія повинна бути наукою, правилом життя.

Коли та[к], то вже пак, без релігії нема людей.

Яка же релігія панує в наш час? Яка наука життя керує нами?

Покірливість силі, напористість власного егоїзму – от сучасна релігія.

Поміж київськими «освіченими» людьми (професорами) ця релігія панує найбільш, ніж де інде. Між ними тепер сила – така огидлива сила Р[енненкампа]⁴! Отже огидливість її не мішає їм коритися їй... Так! Сила – сучасний Бог «цивілізованих» людей! Сила ставить закони життя, наказує жити по її власній уподобі...

2 Лютого 1884. //13

Не вперше вже питають мене: чому я не належу до громади, коли я справді українофіл⁵?

Чи не тим лишень і не хочу я бути громадянином, що я справді українофіл!

«Українофильствовать» і бути українофілом не все одно! українофіл повинен перш усього практично працювати і не таїтися ніде, ні перед ким, з тим, що він – українофіл. Безглуздо носитися «на стінах и распутиях» з своїми символами, але відрікатися від нього – це вже підло.

Українофіл, по-моєму, першим своїм обов'язком мусить вважати і пильнувати, щоб життям його і дома, і в громаді керувала правда і моральність. Лишень оці дві умови можуть звести українофілство на ступінь поважання і лишень з ними люди нятимуть нам віру, що ми на меті не ставимо насамперед своє власне добро, свій егоїзм. 27 лютого. //14

Нічого не робивши, нічого й не буде. Згорнуть руки і нарікати на гнобительство і гнобителів, сподіватися «на луччі години», а за коли вони не стануть нічогісінько не робити це все одно, що вмирати і дивитися на своє вмирання... або й гірш! дивитися на власні похорони.

Але що ж можна робити?

Овва! Поле культури таке широке, що завжди на ньому можна знайти собі роботу, неважаючи на режим, тільки не треба до культурної роботи примішувати політику. Правда, що за нашого лютого часу «Граціанови»⁶ не розбирають де політика. а де культура; правда, що для вільної мислі у нас і темно, і тісно, і воздуху нема, і дихати нічим, та все ж таки можна робити аби була хіть. Тоді чоловік сам знатиме, що робити. Нехай кожен //15 робить те, що вміє, аби робив, аби не сидів без праці, не жив сподіванням, що от дочекається, що «счастлива година» впаде з неба, або виросте з землі. Найперш що треба українофілам робити – дак залишити самим себе погубляти, самим себе їсти, та знайти те, що не погубає і над тим працювати.

У нас тепер кажуть «не життя, а каторга. Люди з розвоєм не живуть, а мучаться».

Так, правда, а коли було інакше? а коли ми не мучилися? Різниця є в силі, в якості, в кількості – та й годі...

Учора менш, сьогодні більш.

«Так жити тяжко».

Я не кажу, не запевняю, що легко, бо даремна річ запевняти чоловіка, що страждати не тяжко.

25 Березня. //16

Стояв сьогодні я біля пам'ятника Володимира⁷ на горі і любував на Дніпро.

Чудовна картина: чистий весняний тихий вечір обгорнув Дніпро, мов мати сина одинчика, блідо-золотим сяйвом. Вода стоїть тихо-тихо, наче скло. Дніпро такий тихий, такий спокійний і величавий і наче замислений. Задумався він про минуле... про сучасне... про злиденне життя отих оболонців, під вікна котрих він підступає так тихо, поважно і так грізно!..

Та й вечір задумався, мабуть, зажурився над долею отієї «босої команди», котра, певно, кляне його, не маючи де перено[чу]вати в захистку... Он місяць впливає і здається пильно дивиться на «Братство»... Нічого не побачив місяченьку! «Нема братства,

Пропає і той, хто всім верховодив...»⁸

«Чудовна картина» горем давить душу... //17

Очей би не одірвав од Дніпра, коли б він не будив думок!..

«Коли б то ти, Богдане,⁹ п'яний

Прийшов тепер на Київ глянув,

На Братство, Лавру подививсь –

Упився б, здорово упивсь».

Тим то, мабуть, Юзефович¹⁰ і забив, замурував тебе (хоч ти й з міді, хоч ти й без душі) в отой склеп, щоб ти не дивився на Київ, щоб не бачив того, що тобі й не снилося¹¹... А то б одне панування жидови у святому Києві зневолило б тебе «кривавими [слізьми] умитися». Квітень //18

От вже й півроку минуло з того тяжкого, гаспідського 9 листопада, котрого я не здолаю забути, пережити! Наче воно вчора було. З того дня я зачинив двері в свою душу і ніхто-ніхто не відчинить вже тих дверей, нікому не доведеться зазирнути в мою душу, довідатися, що там діється. Я добре тямив, що сам себе присудив на тяжку кару – на самотність... я самотній і ні з ким не хочу ділитися ні своїми думками, ні поглядами, ні надіями. Настоящих моїх надій ніхто не відає, ніхто не тямить, а що мені до того, як хто про мене гадає? – все одно!

Та воно, коли роздивитись добре, коли зазирнути глибоко-глибоко в душу минулого, дак покажеться, що й цілий вік свій я прожив самотою між людьми. А коли доводилося бути у громаді, інколи і в численній, то тоді найгірше почував я свою самотність. Траплялися, правда, години, - лишень години, - //19 коли мені здавалося, що я не самотній, що я зустрів душу чоловіка, котра мене зрозуміє, котра тямить, чого треба моїй душі... Але ж!

Що було нарешті? В ті години мені всякий раз жевріло бажання вилити свою душу, показати усе, що маю на самому споді її, у тому потайному куточку, куди ніхто ще ніколи не зазірав, і коли я хотів «нову» душу повести в той куточок, показати їх своє Я, манія зникала, а я лишався сам і ще більш мучився своєю самотою!... Ні не самотою, а з новим доказом своєї давньої гадки, що самі «близькі» люди один від другого далі, ніж зоря від зорі!...

А тим часом, щодня треба було стикатися з людьми, видавати з себе не те, що я вірний сказати, ховати від людей – від людей навіть «близьких» – своє я.

Немає на світі нічого важчого, нічого більш пекучого, як оті щоденні стосунки з людьми //20 котрих хочеш та не можеш спізнати.

Не можеш, бо і сам ти і всі округ тебе так покалічені вихованням, обставинами життя, що всі ми звикли з самого малечку грати комедію, завжди бути на сцені, ніколи з другим ким не бути собою, а видавати з себе Когось іншого.

«Цивілізація» скрутила чоловіка, забила йому памороки, зав'язала очі і йде він шляхом життя помацки, іде цілий вік не тямлячи куди, за чим? іде аж доки не стукнеться лобом об віко¹² труни...

Мусить воно дійти до того, що люди колись очуняють, протруть очі і тоді справді наступить «страшний суд» і осуд «цивілізації». Люди стануть видючими, заведуть собі нове життя...

Не скоро те буде!...

9 Травня //21

Біля пам'ятника Володимира не було ні однісінької душі, як я прийшов: не вельми люблять кияни свого Дніпра. З півгодини просидів я, дивлячись на той бік, на свою рідну Чернігівщину: але ось прийшла якась пані з хлопчиком літ 5. І вона дивиться на той бік Дніпра і, дивлячись мішає мені дивитися, бо сама того не помічаючи, примусила мене задивитися на неї. Та й хто б не задивився пані? Повновиде лице, трохи блідувате, але сяє жвавим, веселим бажанням, котре якимось чудно – так я ще ніколи не помічав, мов метелик в'ється у неї поміж її великих круглих чорних [б]лискучих очей і тихою, ледве-ледве примітною усмішкою круглих, трохи зігнутих губ: певно то усмішка щасливої матері, певно то веселе бажання щастя усім людям. Мені здалося, що природа і життя через край налили у неї щастя і воно плеться-розливається тією усмішкою, отим бажанням. //22

Година з життя Українофіла.

Серед невеликого й неогрядного, нечепурного двору стоїть понизький будинок; на кінці його займає кімнатку молодий судовик Віренко. Хоч би який ворог простору зайшов в його кімнатку, то б не сказав, що вона просторна – завдо[в]шки шість, да завширшки чотири ступні! Не скажеш, що вона темна, хоч не назвеш її й світлою: по її величині, то з одного вікна вволю б було світу: коли б те вікно виходило не на північ, коли б проти нього в дворі не стояла повітка¹³, а за нею на другому боці улиці, коли б не визирала

величезна будівля і не затинала собою світу і неба. Під вікном стоїть невеликий стіл, на якому повно книжок і паперу, під стіною головами на покуть примостилося ліжко, не вельми воно широке, але тому, хто спить спокійно, можна переночувати, не впавши. Під другою стіною – проти вікна притулилася шафа: тут і книжки, і одежа. Над ліжком повішено по[r]трет якогось старого архієрея. //23 От і вся оздоба кімнати! Колись настановив напокуті образів, та під ними налой¹⁴, а над ним спустив лампадку, дак можна б було вклепати і подумати, що це келійка якого ченця. Так же ж ні в келії не було нічого, ні з надвору в вікно не зазірало ні що таке, щоб наливало в серце заспокоюючого чуття, або пронизувало розум якою високою, таємничою гадкою про Бога; або приманювало душу до оглядування – чи Бога, чи одвічної краси природи. Ні! Ні що тут і не нагадувало про яке-небудь оглядування, нічого не могло відірвати очей або думку від землі і перенести їх в інший, ідеальний світ – світ раювання на Красу і Поезію!... Нечепурний двір, похилена повітка без дверей, з обідраним дахом, з одного боку під повіткою купа гною, з другого – смітник і купа попелу, занадто вже реально нагадували чоловікові до і з якими обставинами тягнеться тихою ходою його життя... //24

Жив в оцій хатині Віренко, судовик.

От він ходить біля столу, щось пише. Він так впився очима в своє писання, що глянувши на нього збоку, зразу помітиш, що Віренко виливає на папір якісь дорогі свої думки. І так він глибо[ко] вітає в них, що не помітив, як відчинилися двері і ввійшов рижий чоловік гімназійний вчитель Герасим Плищенко.

- «Люди гуляють в цю годину, набираються світла, сили, здоров'я, а ти все пишеш та пишеш», промовив Плищенко.

- «Коли ж писання – мій хліб».

- «Не хлібом єдиним жив буде чоловік...»

- «Звісно до хліба треба й м'яса і ще там чого, тільки ж і без хліба охляв би чоловік...»

Плищенко глянув на Віренкове писання і мовив: «По українські! От ніяк не усовіщу тебе кинути оце твоє українофільство... Морочить чоловік собі голову невідь чим... Ну, коли ти послухаєш мене, коли кінчиш українофільство?» //25

- «Хіба мало ще я тобі казав? Тобі, як мене закидають землею. А от я тебе питаю: коли ти візьмешся до українофільства?»

- «Себто я?»

- «А то ж хто!»

- «Ге, ге! Чоловіче! Я не люблю черепків, з якої гарної посуду вони не були. Про мене простий полив'яний¹⁵ питулець аби лишень він був цілий корисний черепка з самої найдорожчої вази, або й самої вази, коли вона щербата....»

- «Щербате твоє порівняння – от що! Черепок рівняє чоловік до цілого...»

- «Докажи мені, кому яка користь з твого українофільства?»

- «З мого? Мабуть жодної нема, бо нема мого українофільства»

- «Ну, з вашого, все одно»

- «Українофільство – спасення всього руського народу...»

- «Докажи! Зараз стану українофілом...»//26

- «До-ка-жи! переговорив Віренко. Хіба я не тямлю вашому братові – слов'янофілу – нічого словами не доведеш. Ви зараз, тільки що припреш вас логікою до стінки, дак ви тоді суціль рівняти черепки з вазою... а не то – понесете такий «сепаратизм», що справді молишся Богові аби як швидше «відсепар[ув]атися» від вас...»

- «Ха-ха-ха! яке ти слово вставив: «відсепар[ув]атися», себто відкараскатися... Одначе ж поспробуй доказати... а ну...»

- «Чого тут нукати... ви поверніться самі до українофільства, пристаньте до його культурних ідей, перейміться ним, тоді й самі зрозумієте – за ким стоїть правда... А то тільки й тямите, що «докажи». Як же його доказати, коли це неможлива річ доти, доки ви не перейметесь українофільськими культурними ідеями, а перенятися ви не хочете, а хочете запевнитися якимсь чудом... Я кажу вам: на цій ниві не вродить пшениця доки //27 ви отак і так не підгноїте, та не підпарити ниви», а ви ж на те «ростиме, ростиме! не хочем ми ні підгноювати, ні на пар орати, отих нам «так» до зими, що пшениця не родитиме». Ви в хліборобській хімії що тямите? питаю я. – «Ні» – «Грунт відрименяти умієте?» – «ні!». Коли так, то нічого з вами не вдієш: посійте пшеницю,- нехай вам вродить кукіль,- тоді матимете доказ, а інакше нічим вам не доведеш...» Отак і з українофільством! Та коли ви й на це не пристаєте, а затвердили одно: «докажи».

- «Ти чудно про нас гадаєш, ти перш усього переймись вірою, що ми не вороги українофільства, але ми не ймемо віри в його ідею, ми шукаємо правди».

- «Дак от ви й пошукайте її біля себе, не заходячи далеко: що ближче до вас – до того й придивіться та придивіться чистими очима, а не //28 через слов'янофільські окуляри. Ідея правди вимагає, щоб ви ділом, з чистої душі, від щирого серця побули якійсь час українофілами...»

- «Це б була жертва».

- «Хоч би й так, що ж? Зате запевнитесь – або сюди, або туди... Коли ви так міцно завірилися в Слов'янофільство, коли воно стало вашою вірою, то ради своєї віри мусите принести Авраамову жертву¹⁶... Тоді може б я перейнявся іншою думкою про вас».

- «А тепер яка твоя думка про нас? Цікаво...»

- «Апостолу «правди» мушу сказати правду: на мою думку дак ви й самі не тямите що ви? Куди простуєте? Ходите помацки та баламутите людей. Аж коли грішною рукою, звісно повночі не видно, не вгадаєте, та й залізете в чужу кишеню, як от ваш Штофзон, а то і в чужу душу, як от, пам'ятуєш, вихрест Синявський...»

- «Це вже ти невідь що верзеш!» мовив //29 Плищенко, очевидячки здержуючи хвилювання своєї душі і пильнуючи не показати, що Віренкові слова образили його. Він встав, потягся трохи, ніби хотів витягти свої

мускули, позіхнув на цілий рот і знов сів і почав передивлятися книжки, що лежали на столі. Взяв Євангеліє, перегорнув кілька листів і помітивши де не де прописи на боках, спитав у Віренка.

- «Це твої помітки?»

- «Авжеж»

- «Невже ти з такою увагою читаєш Євангеліє»

- «Хіба що?»

- «Та от у тебе стоїть помітка: «зрівняй з німецьким виданням...» і т. ін. Значить ти рівняв?»

- «Авжеж»

- «Що ж вийшло?»

- «Те, що там нічого подібного нема».

Плищенко знов почав перегортати листки, цікаво із увагою читати Віренкові помітки. Нарешті мовив:

- «Так тільки ченцям хіба пристало... Та може й ти збираєшся в ченці»

- «Хибиш чоловіче»

- «Вжеж чомусь то ти сидиш над Євангелієм, певно приподобитися бо маєш, про[по]ведником хочеш стати – даремна річ».

- «Невже?»

- «А ти думав як? Отак як прочитаєш «воздадите кесарю кесарево» так за це тебе і в рай».

Віренко всміхнувся і мовив: «Читати Євангеліє треба на те, що [б] зрозуміти ті Хрестові путі, які він вказав нам...»

- «І які приведуть в царство небесное...» перебив Плищенко, пуськаючи іронією.

- «В царство божє, але не на небі, а на землі, в царство мира і любові між людьми. Отже, тому тобі читати Євангеліє треба на те лишень, щоб зрозуміти душу, //31 істину христового вчення, опізнати путь його і простувати по йому»

- «І ти зрозумів?»

- «Ще не все»

- «А я гадав, чи не збираєшся в ченці»

- «Себто як раз навпаки тому, чому вчив Христос»

Завелась бесіда: чи потрібні монастирі й ченці? Чи відповідно христовій науці заводити монастирі і т.д. Бесіда вийшла жвава; Віренко спорив гаряче, з запалом. А Плищенко ніби дратував його.

Прощаючись Плищенко мовив:

- «Сьогодні у нашого голови бал... будеш?»

- «Я там нічого не забув... Зливайте вже без мене «ручьи в море...»

Другого дня Віренкові наказано від Губернатора виходити в відставку.

Се діялось в 1861 році¹⁷. Багато похожего діється і нині!... 31 Травня 1884 р. //32

Галичина зробила на мене велике враження і піддала сили працювати. З 1865 р., як я вперше був в Галичині¹⁸, там очевидний і великий прогрес в

національному розвої. Київські громадяни не люблять галичан, і слідом за Драг[омановим] вже 10-ть літ плещуть невідь що!¹⁹ Чудніше всього для мене те, що навіть якій-будь остолоп, от як би приміром М[?] і той нехтує галичан і всю їх 20-літню працю. «Не то генія, а навіть доброго таланту у їх не було ніколи і нема», одрубав мені К[істяківськ]ий²⁰.

Що проти цього сказати?

В Галичині 2 ½ міл[ьйонів] русинів, а в Росії їх в семеро більше, а чи багацько на Україні з'явилося геніїв? Шевченко – тай годі...

Геній! Хіба геній може явитися по приказу? Хіба ми можемо виховати генія? Геній сам себе виховує, йому не треба різних вихователів, йому потрібен лишень ґрунт і цегла, а він сам собі будівничий і сам виведе свою будівлю. //33

Генії являються віками.

Ми, російські українофіли, тим, певно, і зробили так мало, майже нічого за останні 10 літ, що все сподіваємося якихось великих талантів, якого генія, а коли б ми кинули оті сподівання та прийнялись пильнувати хоч би про те, що виховати добрих горожан-українців, то наше діло певно б вже мало свої хоч не плоди, дак добрі пагонці...

Найбільше ж нам, крім всього іншого, шкодить те, що ми мало маємо віри в своє діло, не ставимо його як перше і важніше діло свого морально-національного обов'язку, в вважаємо його як «не зайву річ меж іншим». Знов же – ще менш у нас віри в чистоту і благородство спонукань. Без такої віри чоловік не може бути справедливим і ніколи не спізнає другого внутрішнього [світу] чоловіка.

(Перебили далі писати). Вересень 1884. //34

1885

Що за «славний» наш час, дак годі й вимовити. Моральність падає, наче з гори, яка лавина котиться!... От думаєш вже дійшли ми до берега і дальше нікуди йти... Як раз! За день берег відсунувся і ми знов простуємо в безодню деморалізації... От хоч би й сей факт:

Прочитав я в «Ділі»²¹, що у Календарі «Просвіти» на рік 1885²² надруковано мою «біографію». Цікаво стало знати: яка там біографія без моєї волі? Кажу [?] виписати той Календар. Прийшов Календар на руки цензора Рафальського²³, (того самого, що викрав і продав на свою користь 10 примірників Словаря, пересланого Желихівським²⁴ Ільницькому²⁵ на продаж). Цензор бере Календар, пише з нього статтю «Вельми талановите перо» і друкує в 263 № «Киевлянина». Статтю нібито «перепечатано», нібито цілком з «Календаря» взято мою життєпись, але це не стаття, а прямий донос, пряме обвинувачення мене в державній зраді. Йду //35 до Рафальського: «Дайте мій Календар»

- «Не дам: я його конфіскую»

- «А на що ж дали його «Киевлянину»?»

- «Так хотів»

- «Та мені, кажу, дайте тільки порівняти його з тим, що надруковано в «Києвлянині»

- «Не дам; пишій спростування»

- «Як же я його писатиму, не прочитавши того, що «Києвлянин», нібито «передрукував»?

- «Це вже не моє діло».

Минуло з місяць доки я роздобув собі зі Львова той Календар і як порівняв його з «Києвлянином»²⁶, дак аж руками сплеснув!... Були в «Києвлянині» всякі брехні, всякі доноси, всякі підлоги, але такого ще досі не було... Що ж!... Прогрес!!

Радять мені подати на Піхна²⁷ жалобу в суд за клевету. Гай, гай! Хіба для того, кого вже раз суд оголосив клеветником і засудив на два м[іся]ці в тюрму²⁸, хіба такому //36 що завадить, як його вдруге присудять!! Та знов же, хіба не буде так, як і тоді, що знов усі київські власті встануть на дибки і гнітитимуть суд, щоб виправдав Піхна. Коли два роки назад можна було приневолити [Судову] Палату, щоб зробила беззаконний приговор, дак тепер і поготів!! Який тепер у Києві суд знайдеш? Ні один суддя не посміє засудити такого доносчика, як Піхно, такого хабарника, як Рафальський: от коли б мене довелося судити, інша річ! Тут би суд показав своє «правосудие»...

Ні, шкода! Даремна праця в наш час уповати на закон, на правду, на правосуддя! Машина деморалізації йде усією ходою і ніякий голос правди і справедливості не зупинить її, доки не випарує з її уся вода і доки сама вона не зупиниться. А станція ще не скоро!.. Не скоро переведеться отака гидота, як Піхни, Рафальські, Ренненкампи. //37 Калічитиме ця машина довго і багацько людей покалічить. Яка то велика сила молоді буде здеморалізована, скільки її погине!.. Ні, ні! І бридко, і гидко займати таких вонючек, як Рафальський, Піхно etc. Мені й записати оце, дак треба було кілька днів пересилювати самого себе, бо так гидко, так гидко за людей!.. Люди!.. Що я кажу!.. Хіба то люди? Люди тепер притаїлися... Ні вже, нехай «Києвлянин» що хоче друкує про мене, і не обізвуся жодним словом на його клевету. Я добре тямлю куди він прямує, чого хоче: доти хоче він писати на мене всякі брехні, клевету, доноси, доки не доб'ється того, щоб мене заслали куди «в места не столь отдаленные». От його мета! Нехай собі друкує! Нехай засилають, коли є за що: я добре тямлю, що заслати мене ні за що, але і те правда, //38 що «всі ми під Богом», можна заслати і без вини, без факта, аби схотіли²⁹. Та знов же нічого тут ні спростуваннями, ні судовими процесами не вдієш, не поможеш, а тільки розбередиш свої нерви, свою душу... Годі! Ще з половини 1882 р. мені ясно стало, що наступив той час, коли люд[и]ні з такими поглядам я[к] у мене, треба зійти з ниви громадської праці: я спостеріг, що на цю ниву вийшли інші «женці», злодії, що навіть і ті, що колись (не далі як в кінці 1880 р.) здавалися за чесних людей, оздобілися тепер. Я сказав собі: «годі! моїй «пісні» прийшов кінець, коли ж і не кінець, то на якийсь час мусить вона замовкнути». Я й замовк і не озвусь доки не розвидніться, доки не стане дніти, хоч би це було й до смерті. На громадську

працю я не вийду (розумію таку працю прилюдну), буду собі потроху працювати в //39 затишку, в кабінеті над літературними творами. От скінчу свою «Швачку»³⁰, та зложу другий том «Луни»³¹; то це буде і безпечний і корисний; а всяка там праця «общественная» в думі, в громаді, одне слово всяка прилюдна праця «да мимо йде», бо ота праця не «общественная» праця, а прилюдне злодійство. Цур його: з злодіями працювати не вмію...

Так я і роблю: от вже третій рік не звертаю жодної уваги, що там діється в Київській думі і загалом на київській громадській ниві...³² Повз неї, повз неї!.. //40

Вмер Кістяківський³³!!

Хто б його отакого ждав, хто б його сподівався, що чоловік так швидко згорить! 10[-го] занедужав, а сьогодні і нема!!

Не подобався він мені, не щирий був і вельми не любив правди про себе, зате як він любив, щоб його хвалили! Л[ице]міром він був, але ж шкода його, велика шкода. Кажуть: страх, як не хотів він вмирати...

Невже ж він боявся вмирати?

Невже ж страшна смерть?

Не тямлю, як для кого, а що до мене, дак я не почуваю жодного остраху смерті. Може через те, що життя стратило всяку приману, не бачу я нічого такого, щоб приманювало мене жити. Жити, щоб працювати, робити... Ні, це не мета життя. Доки я житиму і здужатиму, я працюватиму біля того, в що я вірю. Але... не такого життя я б жадав. //41

Життя повинно мати своє значення, свій «смысл». Який же «смысл» мало досі моє життя? Жодного ніяк я не знайду і по смерті кожен матиме право про[мо]вити: «чи він жив, чи хоч би й не жив все одно».

Але ж на що я живу? Чом і собі не накину петлю на шию? Кому треба моє життя?

Нікому, нікому, нікому!...

Кілька разів приходила до мене думка: «з мосту та в воду» і кожен раз бракувало у мене сили волі, і кожен раз силкувався я знайти «смысл» свого життя, дати собі відповідь: нащо, для кого, для чого я живу??

І кожен раз я мучуся, і не даю собі відповіді... Добре тямлю, що не вмерти не можна, що вмерти неминуче і не можу наложити на себе рук. Чому? //42 Коли я сам себе не обманюю, дак тільки тому, що сім'ї нароблю бешкету, що дітям тяжко буде переживати оту людську говірку, що «батько їх сам наложив на себе руки»...

З місяць чи що назад після обіду у Толочинових³⁴ став я допитуватися у філософа Козлова³⁵: що таке життя? Нащо воно? Що з того, що люди живуть? Нащо вони живуть? Де, в чому конечна мета і світу і життя людей?

Світ чи мір має форму, все що має форму має і кінець, і кінець світу – його руїна, значить і мета існування світу і життя людей – руїна. Виходить: що все що живе і існує, існує і живе за для руїни? Чи так? А він мені на це:

«Світ це щось безконечне, не зрозуміле для чоловіка, а життя чоловіка – є //43 частина цього незрозумілого»...

Це одвічна філософія, але на мої питання вона не дає відповіді, вона не задовольняє мене... Читав я дещо з філософії і вичитав з неї лиш те, на що 1850 літ назад зісталися без відповіді: «Що таке істина?».

Де вона? хто її тямить?

Починаючи з Сократа і «до дне сего» усі філософи відповідають теж саме, що мовляв: «ми зближуємося з істиною остільки оскільки відходимо від неї»³⁶...

Значить би то, ні нащо її й шукати, даремна річ, даремна праця знайти істину і зрозуміти істинну мету життя?

Певно що так!

Але нащо ж тоді філософія?

«Чоловік живе на те, щоб вмерти», оце буде істина, котру тямить кожен.

13 січня 1885 р. //44

І до похоронів Кістяківського – сучасні «герої» попросту ота моральна каліч, як Піхні, Рафальські etc приплели українофільство і політику. А бій вас сила небесна! Чи вже ж таки ви справді не розумієте, що в нашому українофільстві нема, і не повинно і не може бути вашої паскудної політики? Що наше українофільство – культура, а не політика?..

Ой! Ні!.. Ви це й самі добре тямите та тямите й те, що вам треба ж про щось гукати «*saveant consules*»³⁷, а інакше за що ж даватимуть вам гроші?

Цікава річ: що коли б не було «українофільства», «польської інтриги»³⁸ і жидівського питання, про що б тоді Рафальські, Піхні і Т[оварист]во гукали «*saveant consules!*» І чим би тоді вони лякали київську адміністрацію і жандармів? Далебіч цікаво б довідатися про це...

21 Січня. //45

Кажуть: не треба вірити снам, куди, мовляв, ніч – туди й сон. Отже, воно не так буває: іноді сон мов в око вліпить. От, наприклад: проти 29 червня цього року наснилося мені, що Піхно цькує мене якоюсь волохатою чорною собакою. Це було в Станіславові. Приїхав я до Львова 8/20 липня і тут довідався, що в «Киевлянині» 28 червня надруковано на мене найгидшу клевету, що я веду в Галичині агітацію проти Росії³⁹. Приїхав до Волочиська на другий день – тут у мене зроблено ревізію і сказано, що зробити цю ревізію наказав Новицький⁴⁰ з Київа ордером 29 червня.

Проти 23 вересня наснилося, що про[ти] інституту покусала мене якась руда собака, вискочивши з дверей дому, де живе цензор Рафальський. Проти 28 вересня знов привиділося, що дві руді собаки скажені порвали мені литки. Отже, 23 знову Рафальський написав до жандарма Новицького свої уваги про мої рукописи, які взяли у мене в Волочиську. Всі три рукописи не те //46 що невикончені, але й на половину не написані, і всі вони (ескізи – «Юбілейна помолка» (одна глава), «Інтелігентний хлібороб» (2 глави) і «Швачка» - здається, 5 чи 6 глав 1 частини роману, наміченого на 4 частини) всі вони невинні, мов немовлятко. Так написав про них і цензор Дроздов⁴¹, але Рафальський висловив жандармові, що в них «автор проводить идею

политического обособления Украины», «старается посеять рознь между великороссами и малороссами», «возбудить отвращение к великороссам», «преследует цели политические, враждебно относится к православию и намеренно изображает в дурном свете все существующее в России».

Хіба це не кусанина скаженого пса??

А 28 жовтня Рафальський (підписавшись «Несмеяновым») друкує в «Киевлянині» той свій донос, що написав жандармові про одібрану у мене книжку «Горовенко»⁴². І тут, як і в доносі про рукопи[си] – усе поперекручував і поробив прями́сінькі підлоги. А це хіба не собача вдача?
//47

Проти 3 жовтня наверхлося, що Новицький хотів поцілувати мене, та так вкусив мене за губу, що аж кров побігла. Отже, 3 жовтня Новицький покликав мене, прочитав донос Рафальського і вернувши мені книжки, крім заборонених (Географія Вохнянина⁴³, моя «Порвалася нитка»⁴⁴, поезії Устияновича⁴⁵ і «Юрій Горовенко») і рукописів моїх, завірив мене «честным словом», що вся оця справа з книжками і рукописами «на веки окончена». А я дурний й повірив, та за місяць завірився, що снам треба більш вірити, ніж «честному слову» жандарма! Вночі 4/16 листопада приверзлося, що ходжу десь, і сам не тямлю де, в гаю з якимсь жандармом і збираю суниці, коли ж другого дня кличе мене жандарм Озерецьковський (Новицького помічник) і об'являє, що Новицький звелів йому зробити наді мною слідство і допитати мене, як обвинувачуваного за те, що я віз з закордону книжки і «сочинения» (себто мої чорнові оті //48 три рукописи), в котрих є ознаки злочинства, вороченого 252 ст. Уложенія. Себто, бачте, в тих книжках і рукописах є щось такого, що «усиливается [осмеливается] оспаривать или подвергать сомнению неприкосновенность прав Верховной власти, или же дерзостно порицать порядок, установленный государственными законами, образ правления, или порядок наследия престола». Отакого дива – не хочеш!!

Ну тепер що треба гадати і про сни, і про «честное слово» жандарма?

Бачу я до чого воно йде: їм, отим Рафальським, Піхнам, Реннекампфам, Акінфам, Антоновичам, треба, щоб мене не було в Києві. Новицький підліг під їх заміри і причепившись аби до чого, силкується з мухи витворити слона і витворить і доїде мені воза і певна річ, що доб'ється заслання мене кудись в північ років на три...

Отам мені й капут!.. Там мені раба //49 й ціцьки дасть! То на що там три роки? Доволі однієї зими, щоб з моїм нікчемним здоров'ям, замордувати мене... Вмерти мені не страшно: «коли вмирати, то день терять». Страшенно вмирати, мучитися... А за що? «За маслак смердячи[й]»: за те, що був дурним і хотів розкрити в Київській думі і в банку людям очі і показати, як крадуть і переводять чуже громадське добро... От воно й виходить, що або й сам крадь, або «їж борщ із грибами, держи язик за зубами...».

Красти не хотів, а язика вдержати не вмів, сподівався, бач, на «правду»: от вона оця наша «правда» і припече тебе по 252 ст. Уложенія!! От тобі й випаде випадком правда, та ще коли б тобі одному, то й байдуже, а та[к]

цілій твоїй сім'ї... Е! В нас воно так. Певна річ, що «доки сонце зійде, роса очі виїсть...».

Амінь! 6 Листопада у Києві. //50

Був у Новицького, був і в прокурора Суд[ової] Палати Шепелева⁴⁶ доводив виписками, що Рафальський поробив підлоги і з «Горовенка», і з «Швачки» і прохав, щоб подали «Горовенка» і мої рукописи на розгляд людей тямущих, чи там експертів. Ба! Де там!... Нащо та експертиза, коли можна й «так!»... Тепер для мене ясно куди вони простують, їм треба було хоч аби за що зачепитися, щоб заслати мене «в места не столь отдаленные», наприклад, в Якутськ, або Кокчетів якій будь.

Прохав, щоб дали мені прочитати той «отзыв» Рафальського, де він наплів чорт батька знає чого, щоб дали мені розібрати, вказати на підлоги. Бо як же так: один цензор Дроздов каже, що в двох моїх рукописах нема жодного нецензурного слова, а в «Швачці» дещо мусив би перемінити, коли б хотів надрукувати. А другий цензор Рафальський пише, що в усіх рукописах //51 моїх «проводится идея политического обособления Украины и с особенною рельефностью выражается желание автора поселить разнь между малороссами и великороссами». Мало бути ідіотом, мало бути падлюкою, щоб виводити отаке, як вивів Рафальський. Отже, коли прохаю, щоб перевірити через знатців мені відказують: «Ми й самі розуміємо українську мову», а коли я подаю свої друковані праці, приміром «Спомини про Костомарова» (ч. 44 і 50 «Діла», цього року), де я прямо відкидаю ідею сепаратизму, не приймають цього і кажуть:

- «Это на иностранном языке, которого мы не понимаем...».

Тричі вже заходив до жандарма Озерецьковського, котрий веде наді мною слідство і хотів прохати, щоб взяли від мене свідчення з подробицями. Усякий раз його «немає дома». Не тямлю, чи справді //52 нема його дома, чи не хоче вийти до мене. Але сьогодні послав йому своє прохання на папері; хоча зарані треба знати, що з цього нічого не буде: очевидно, що вони наложилися на мою голову, очевидно їм і слідство, і факти – байдуже, лишень «для формы», а вони зроблять по схочу. Кажуть: «дело пойдет на заключение министров». Та що з того? Хіба я знатиму, що ви там понапишете? А міністри, певна річ, мусять повірити усьому, щоб ви не написали. Видима річ, що «діло» поведеться так, щоб догодити Ренненкампу, Рафальському і іншим «стовпам», особливо ж панславистам, да таким злодіям як Наумович⁴⁷ та Площанський⁴⁸. Отім тварям треба добитися, щоб мене запровадили куди з Києва і, як з усього бачу, що пильнують до то того і запровадять... А діти? Що вони скажуть? Ну що ж! Крепись і знай, що злоді[ї]в не треба було чеплять. 10/XI 1885. //53

Якраз вгадав я до чого прямує слідство наді мною. Позавчора Ренненкампу за вечерею у себе говорив своїм приятелям (між іншими Рафальський, Гарницький⁴⁹, Ергардт⁵⁰; мені це переказав Р[?]р, котрий там був). «Давно пора було розбити оцю «шайку». Ми почали з ближших;

скрутили в'язи⁵¹ Міщенку⁵², Господь-Бог переселив до себе Кістяківського; Афанасьєва⁵³ ми стерли; Толочинова перевели ми в Харків; Лучицький⁵⁴ «принес покаяние» (де, коли і в чому??); Антонович⁵⁵ (Волод[имир]) нездужас; прийшла черга і до Конисского... От він двічі їздив в Карпати, нехай поїде ще на Урал».

- «А які за ним гріхи?», - спитав би Гр. Сидорин.

- «[В] Австрії посадили в тюрму Площанського і Наумовича за те, що їздили в Росію, то чом же не можна посадити «нам» Конисського за те, що їздив в Австрію». Так одповів Рафальський і додав: «це не моя думка, а Новицького...».

Воно й виходить, що слідство лишень «для форми». //54

Шепелев завірив П[?]у, що найбільш що жде мене «год под надзором полиции»... Озерецьковський запевняє мене, що «більш нічого не може бути, як два тижні арешту», а Новицький ще м'якше стеле. Отже, запевне, що доведеться на м'якій постелі твердо спати, і що вони запровадять мене «за Урал». Даремна річ шукати на це фактів. І кому вони треба? Треба одно – щоб я не був у Києві, не шкодив хабарникам, таким як Р[афальськ]ий, та злодіям як Р[енненкамп]ф і його шайка. Бач, як він посплітав «нашу шайку»: до одного гурту приплів і мене, і Афанасьєва, а ще гірш мене і мого ворога Міщенка.

Ой, як тямлю болить голова і в лівому боці. Сьогодні пішов вже другий тиждень, як перестає голова боліти. Цього ще ніколи зі мною не бувало... ніколи голова так не боліла: немов налив туди хто олова і там мішає його, качає на усі боки... 12/XI. Київ. //55

Ніколи ще так люто не боліла у мене голова, як сьогодні! Ніколи не брав мене такий страх за дітей, особливо маленьких Юрка і Надюшу⁵⁶. Сам не розберу чого так, але мені здається, що їх жде незабаром щось недобре... здається мені, що їх вкрадуть у мене... Крий Боже, крий Боже! Розпука обгортає мене, як згадаю про цю думку.

Нездужаю більш писати. 16-XI.

Отже, таки жандарми звалили мене з ніг. З 17 до 25 лежав, гадаючи, що вже й не встану або збожеволію! Сохрани Боже, що діялося зі мною цілий тиждень!.. І нагадати страшно. От і тепер, ще не маю сили записати, хоч де яку більшу подробицю того, що діялося за останні чотири дні, як став я виходити з хати. Нехай надалі треба більшої сили духу, покойнішої душі, щоб згадати ці дні і записати. Сьогодні посилав лист до Дрентельна⁵⁷; прохаю авдієнції, чи дасть те чи ні?... А жандарм лютує, вельми лютує.

30-XI. //56

16-го подав я Озерецьковському⁵⁸, котрий веде разом з товаришем прокурора Іконниковим⁵⁹ слідство наді мною, своє визнання і приложив друковані доводи (часописи і книжки), котрі розбивають ябеду Рафальського про мій «соціалізм, сепаратизм, атеїзм» і інші ізми. Визнання написане на 9

аркушах. Здався на експертів, щоб через них визначили підлоги цензора; здався на свідків, що я свою «Швачку» писав за для «Луни» (2 т.) і що ті свідки читали мій план «Швачки» і добре знають, що я й не гадав проводити в романі «сепаратизм, ненависть до великоросів і ворогування до православія». Прочитав їм те визнання! Як напустилися на мене! Як накинули мокрим рядном!! Нащо експерти, нащо свідки, нащо докази, нащо часописи! «Все одно ми їх не читатимемо, бо вони написані на «іностранный» (себто українській мові)». Кажу їм:

- «Як же воно так: раз – по закону той, кого винуватять може усіма мірами виправдовуватися, //57 два – коли треба винуватити, то ви не зважаєте на мову, хоч і по-українськи написано, а коли чоловік хоче виправдатися, то ви й відкидаєте те, що писане по-українськи. Та й коли це Україна стала «иностранною»?..

Пішло змагання! Іконников аж піною з рота бризкає, та вговорює, щоб я «не затягував діла», не «затруднял их», бо все одно «нічого з того не вийде». Для мене ж добре видно, до чого вони прямують: коли я промовчу проти ябеди за сепаратизм і інш., то тим самим дам жандармам повну волю писати, що схочуть про мой «образ мыслей и неблагонамеренность». Тоді, щоб вони не написали, все буде по їхньому, та ще додадуть, що мов, коли б Рафальський написав неправду про сепаратизм і інш., то б Кониський не змовчав; а коли змовчав, то це значить, що нічого йому сказати і значить цензор правду написав.

Довго змагалися і стали на тому, що покажуть //58 моє визнання Новицькому, коли він дозволить, дак приймуть, а ні, дак вернуть мені, щоб написав друге. Нарешті дали пораду: не суперечити, а коритися їм і писати те, що казатимуть. Наслухався я такого, що якийсь страх і сум напав на мене; а ввечері страх як розболілося усе тіло, особливо голова. Другого дня ще гірше, мусив піти до лікаря. Тільки що дійшов до першої гімназії, а тут у мене так завертілося в голові, а з очей посипалися такі іскри, що коли б не вхопився обіруч за стовп, то так би й гепнувся об землю. Перестоявши минут з 15, доїхав до Афанасьєва: він [про]написав кофеїн і камфору. В понеділок ще гірш: стало мені самому страшно в хаті сидіти: вважається, що поліція хоче покрасти моїх малих дітей, а в голові в потилиці, немов ковалі кують. У вечері не зміг вже сидіти і звалився з ніг. Цілісіньку ніч і очей не зводив, таке лізе в вічі, що й Господи!! //59

Вранці треба було посилати за лікарем. Чіжихін виписав хіну, бром, ще щось. Отож, як я не силкувався тепер, а ніяк не пригадаю подробиць того, що діялося зі мною з півдня вівторка до ранку п'ятниці: пам'ятаю лишень, що було вельми страшно мені. В п'ятницю вранці прийшов квартальний, щоб зараз йшов я до Озерецьковського. після цього візиту, знов мені погіршало і знов не згадаю, що діялося до ранку неділі. В неділю зібрав усі свої сили і встав. Як сів на стільці, дивлюся, аж усе що є в хаті: столи, вся мебель, картини, так усе ходором і ходить!!

У вечері спасибі відвідали мене Ів., В.М, К. і П. В розмові трохи одійшов я. Спочутье добрих людей так гарно виливає душу! Від нього ліпшає більш, ніж хоч від якого лікарства. В середу поїхав до Озерецьковського: він [по]вернув моє визнання і казав написати друге, повикидавши усе те, що перехристив [закреслив] Новицький і //60 вернувши усі мої додатки-докази. Я вже не змагався, бо бачу, що нічого не вдієш з ними. Не хочуть нічого брати такого, що виправдовує мене... Одне слово дозволяють тільки писати проти доносу цензора про зміст моїх рукописів і повісті Красюченка⁶⁰. Подався ще раз до Новицького, повіз йому свої деякі твори, щоб засвідчився з них який я «соціаліст, сепаратист etc». Овва! І слухати не хоче! «Я, каже, цієї «іностранный» мови не розумію». А сам він з Роменського повіту попович. Вернувся ні з чим. Як же його тут виправдовуватися? Питаю у Озерецьковського: «Що мені буде»?

В перший раз відповів: «Все залежатиме від того, як Новицький атестуватиме вашу політичну благонамеренность и образ мыслей». А коли я став мовити, що Н[ови]цький нагнеться певно туди, куди нагнуть його Ренненкампф та Рафальський з панславістами, він став завіряти, що Н[ови]цький більш нічого не скаже, як тільки те, що... «вы у нас с 12 лет к дознанию не привлекались», але //61 кінець усієї справи залежатиме від того, що напише прокурор суд[ової] палати... Цьому вже й настоящий дурень не повірить.

Порадили люди йти до Дрентельна і прохати, щоб заступився. Навряд чи схоче, бо й на нього зуби гострять жандарми і про нього кажуть, що він «слаб». Та ще й те: вже ж не дарма вони повели процес так, щоб він не заходив до рук Дрентельна і минув його. Одначе ж, гадав я собі, не пошкодить. Написав до Дрентельна лист, прохаючи у нього авдієнції і поніс спершу показати М-ву, щоб часом не розсердився Дрентельн, не сказав: «як сміє писати». Нічого! Порадив послати поштою і дивується, як то можна, щоб слідчий не прийняв мого визнання таким, як я написав, і вимагав, щоб я писав те лишень, що він схоче... Отже, мабуть, воно можна.

Вчора одіслав лист до Дрентельна, а сьогодні прийшов квартальний до мене і сказав, що //62 генерал-губернатор назначив мені авдієнцію завтра в 11 годині рано. І за це вже велике йому спасибі!

Цікаву і цілком певну історію почув сьогодні про нову підлість Рафальського, як цензора і як чоловіка. 8 січня 1886 р. друга Київська гімназія святкуватиме свій 50 літній ювілей. Три роки назад гімназіальна рада препоручила вчителю Тумасову⁶¹ написати історію гімназії. Він працював 2½ роки і написав книжку на 30 друк[ованих] аркушів. Рукопис перейшов цензору комісії, ради, нарешті Ростовцева⁶² (помічника куратора, бо самого Голубцова⁶³ тоді в Києві не було). Вернувшись до Києва, Голубцов казав подати йому рукопис. Чи читав його, чи ні, але продержавши цілий тиждень, вернув в гімназію. Тоді директор поніс ще на цензуру до Рафальського і цей нічого не замазав. Однесли в друкарню, надрукували вже 9 аркушів, але ось куратор Голубцов велить надруковані аркуші арештувати, а рукопис подати йому. Зове цензора і каже: //63 «А ну те лишень

перегляньте оцей рукопис вдруге, да так як ви вмієте, щоб аж пальці було видно».

- «Добре», каже цензор і давай хрестити рукописи і вздовж і впоперек. Люди заінтересовані кинулись до нього: «Що ви робите? Ви ж вже раз читали і пустили до друку, а тепер, коли вже третина книжки надрукована, ви можете?»

- «Можу, бо мені велено... Хіба можна так говорити про Бібікова⁶⁴ я[к] отут написано?»

- «Та ви ж читали. Та[м] нема нічого гострого».

- «Читав, але тоді я не відав, що з донькою Бібікова жонатий граф Толстой⁶⁵...»

- «Дак що з того? Хіба граф Толстой велів коли забороняти друкувати факти історичні про свого тестя? Так думати, значить ображати графа...»

- «Ми самі повинні догадуватися, що графу буде неприємно чувати, що його тесть не добре чинив...»

- «Одначе ж ви раз вже пропустили...»

- «Раз пропустив, а вдруге забороню! Подавайте //64 на мене жалобу... та відайте, що мені так велено». Виходить як раз на те: «Якої ти, цигане, віри?»

- «А якої тобі треба».

Дивна річ! Не знайдеться чоловіка, щоб обписав до Міністра оце все і те, як Рафальський бере хабарі, як душить того, хто змагається давати йому хабаря... Чи вже ж таки настало повне панування хабарників, а чесні люди зацікавилися? Вже ж яка б не була реакція, а за хабарі по голові не погладять, он же кронштадського Головачова⁶⁶ засудили. А Рафальський для київської печаті теж саме, що Головачов для кронштадців був...

Цілісінький день писав оці 9 сторін[ок]. Зате ж і знемігся. Вельми-вельми знесилив я за оці два тижні. Наче вилетіла з мене сила, наче хто вийняв її. Правда, що недуг приходить пудами, а виходить золотниками...

Написав ще коротенький лист до Реваковича⁶⁷.

1-го Грудня 1885.

у Києві. //65

В понеділок 3. XII був у Дрентельна, розмовляв з ним цілу годину, говорив наче з батьком, жодного слова не потаїв з своїх поглядів і вийшов немов народившись на світ, немов звалилася з душі якась пекельна каменюка, так мені стало легко!.. Під уніформою генерала я бачив чоловіка з теплим людським серцем, з розумом і безстороннім почуттям... Нарешті, прощаючись генерал промовив: «не очень тревожьтесь», оці два слова так глибоко, на саме дно серця запали і спокоєм розлилися по моїй стрвоженій душі.

Остаток дня проминув так добре, чув я себе оновленим. Але ж! Не на довго. В вівторок треба було однести своє «показання» до Озерецьковського і отут то довелося мені дорогою ціною за ті [с]покі[й]ні години, що виніс від Дрентельна, заплатити. Мене держали в холодній хаті з 10 до 4 год. Насамперед Озерецьковський став дорікати, чому я не приніс назад до нього

того свого першого «показання», котре вони вернули мені, повимазувавши усе те, чого їм не треба було. //66

- «Нащо воно вам?»,- питаю.

- «На те, щоб перевірити чи переписали ви слово в слово, чи не перемінили чого, чи не додали чого нового».

- «Хіба ж», - кажу – «мені, чоловіку письменному не можна писати так, як я гадаю? Хіба повинен я писати тільки те, що ви кажете?»

Озвіривсь і вийшов до другої хати, де сидів товариш прок[урора] Іконников, а мене зачинив в холодній хаті. Минуло вже більш півтори години, сиджу я собі, їм дріжаки⁶⁸, зуби стукають, немов в пропасниці, в голові, немов ковалі кують, нерви зовсім не слухають.

Вернувся та до мене: «Ну, читайте». Почав читати. Я дійшов до того місця, де кажу, що Рафальський бреше, що хотів друкувати в Галичині, що отакі й такі свідки завірять, що я писав «Швачку» на другий том Луни, знов закипів чоловік: «Цього не можна! Ми це замазали вам, казали, щоб ви цього не писали». //67 Я почав змагатися, що не можу поступитися свідками, що я ж маю «по закону» право виправдовувати себе. А ві[н] на мене як гуконе: «Мовчать». Замок... сидимо мовчки...

- «Читайте далі!».

Дочитав до того, що подаю в своїй книжці 1884 р. план «Швачки»... Господи! Як загорівся знов чоловік: наче на нього хто приском сипнув⁶⁹! Вхопив книжечку мою, да під стіл її, а сам знов у другу хату. У мене від холоду і, певно ще більш від моральних причин, почала вертїтись голова, столи, стульці затанцювали... Я нестямився, що було далі! Не тямлю, як мене привезено додому: під вечір трохи очуняв; став пригадувати, але не то що тоді, а й сьогодні не пригадаю, що там далі діялося зо мною, про що вони мене питали і що я писав. Пам'ятаю тільки, що сказали: ні свідків, ні експертів не будемо //68 питати... Оті шість годин були для мене пекельними годинами! Досі я сумнів[ав]ся, щоб можна було приневолити чоловіка підписати визнання проти самого себе, але тепер з власного досвіду бачу, що хоч би таким побитом, як от зі мною було, можна чоловіка довести до того, що він не тямите себе, стане автоматом... Для мене холод найгірша мука, а тут держали мене на холоді через 6 годин. Треба ж вважати, що й моральні муки чогось стояли.

Порадили люди обернутися до князя Ливена⁷⁰ (він тепер править за прокурора Палати) і прохати його, щоб велів спитати свідків і експертів, і щоб між експертами був Лебединцев⁷¹ (редактор Київ[ської] Ст[аровини]). Він хоч і ремствує на мене, та гадаю собі, що не потягне руку до Рафальського. Тут від експерта більш нічого не треба, крім того, щоб не був совершенною падлюкою. А головна річ, //69 щоб експерти вказали на яких сторонах і які місця моїх рукописів свідчать про той мій сепаратизм і т.ін., що вгледів Рафальський і з чого можна вивести, що «Швачку» я хотів печатати в Австрії.

Прошення одіслав я в четвер, а сьогодні пішов довідатись, що з цього буде? Князь Лівен – чоловік вже немолодий, привітний, симпатичний і

м'який. Зразу сказав, що він сам не спізнав ще моєї справи, а видно про неї лишень те, що розповів йому Іконников. Далі сказав, що можна, а чого неможна по моїй просьбі вчинити. Нарешті каже, що зараз був у нього Ікон[ников] і говорив, що вони з Озерец[ьковським] умовилися покликати експертами двох професорів університету, і коли оці хоч би й були робітниками і підручниками «Киевлянина», що за це одно не можна мені відпихати їх від експертизи. Питаю у князя, хто такі оті професори? «Забув», - каже – «я їх на прізвища, але Іконников ще тут, я зараз спитаю у нього і скажу вам». Позвав з другої кімнати Іконникова і питає: «Кого ви кличете на //70 експертів? Я забув, як ви їх назвали?».

- «Ще нікого», - закрутився Ік[онников] – «ми напишемо до декана Історич[ного] Відділу університету, щоб сказав нам хто з професорів тямить галицько-руську мову?».

Князь глянув у бік, всміхнувся і замовк, а Ікон[ников] чим швидше засипав горохом до мене, усовіщаючи не турбуватися, бо «все будет сделано по закону». Нарешті став доводити, щоб я «ради своей же пользы» (??) не домагався питання свідків. Одно слово, став лебезовати, забавляючи наче дитину або якогось дурника, котрого можна на все що хоч запевнити. По лицю князя видно було, що йому бридко слухати оту нісенітницю, але ніяково і спиняти її. «Ви напишіть на їх просьбі», - радить Ік[онников] князеві – «щоб «оставить ее без последствий».

- «Коли так», - обізвався я – «дак ліпше я візьму просьбу назад, щоб не клопотати людей даремною перепискою». «Ні», - каже князь – «я перешлю до вас (до Ікон[никова] цю просьбу, щоб ви завважили на неї)». З цього, певно, нічого для мене не вийде. //71 Певне, що Ікон[ников] і Озер[ецьковський] умовилися вже кого позвати на експертів, але таяться, щоб я не довідався хто ті експерти (а по закону вони повинні про це мені сказати перш ніж кликати експертів і повинні спитати у мене: чи не маю чого проти тих експертів). Певно, що на експертів вони покличуть Флоринського⁷² і Соболевського⁷³: обидва підручники «Кіевлянина», обидва заляті вороги усього українського, обидва не тямлять української мови (Позаторік на зборах в Товаристві «Нестора» Соболевський доводив, що слово «господа» (домівка) треба перекладати «Господи»! Це було тоді, як він доводив, що в XI і XIII в. кияни говорили і писали по великоруськи) і обидва підлизи і підніжки Рафальського і Ренненкампа. Значить: експертизу зроблять таку, яку їм накаже Рафальський. Все ж ворон ворону ока не виключе. Ще з лінгвістів є там Кулаковський⁷⁴, вихованець Каткова⁷⁵ і тілом, і духом, та, здається, що у цього хватить остільки честі, щоб зректися експертизи //72 і чесно признатися, що не тямить по українськи. Ба! Ще є четвертий лінгвіст – чех Петер! От буде штука, як його візьмуть за експерта! Він і по великоруськи не вміє, замість «гимназія» пише «гимнасія», але експертизи не зречеться і щоб догодити Рафальському і Новицькому напише усе-усе, чого вони забажають, так що тоді рецензія Рафальського вийде ще «мягкою, слабою и снисходительною». Побачимо!

Розумію я чого рветься Оз[ерецьковськ]ий, чого пильнує догодити Новицькому і Рафальському, але не тямлю, чого стає на дибки Ік[онник]ов? Перед ким він хоче вислужитися? Кому він хоче догодити топлячи мене? Що ж йому? Нічогісінько! А така вже собача вдача: брешуть інші собаки, то й нашій не слід мовчати, треба гавкати, а може, що за це й перепаде. Добрий хазяїн дак лозиною оперезав би ту собаку, що на вітер бреше. Намоглися кляті душі, запровадять мене кудись до дідька. А за віщо? Хоч би і вмерти, дак не тямлю і сам. //73 На чию ж душу ляже гріх і прокльон за мене? Багацько сіх душ: Ренненкампф усьому голова, але він розумна лисиця, слід свій замітає, він загіба жар чужими руками, він підбив других, а самого й не видко. Площанський пише на мене брехливий лист до Рафальського, цей віддає той лист Новицькому, а Антонович Акинфій друкує 28 червня у «Киевлянине» донос, що я «действую за границей», на другий день Новицький велить зробити у мене ревізію. Далі – віднійшими діячами оцієї інтриги на мою пагубу виступають знов таки Рафальський з Новицьким та Озерецьковський з Іконниковим. От хто! Нехай же на їх головах окажуться криваві сльози мої і моєї сім'ї. Амінь!

7. XII. 1885. //74

Винявся якийсь такий день сьогодні, що все зустрічаю «приятелів». В банку зустрів Р[?], цей аж руки до неба здіймає та дивується яку «мерзенну і огидливу капость» заподіяли зо мною Антонович Акинф і Рафальський своїми доносами! «Такого б», - каже – «не заподіяв і сам Піхно, хоч на що вже проходимець і чоловік без жодної моральної сторони». Далі розповів мені, нібито експертами над моїми книжками і рукописами покликали жандарми професорів Соболевського і Флоринського. «Флоринський», - каже – «чоловік такий, що піде на повіді у Соболевського, а до цього в понеділок вже забігав Рафальський і прохав, щоб експертиза не суперечила тій рецензії, яку зробив він, Рафальський». «В Університеті ж», - каже, - «Ренненкампф навчав на ту саму річ Соболевського»... Побачимо, почуємо.

Іду Хрещатиком, на зустріч іде Щ[?]; сам прознався за мене і давай матюкати Рафальського і Новицького; далі радить те і се. Одначе я не йму віри в таку пораду, а до того //75 коли вона і «не лукава», дак запізнена. Місяць тому назад прохав я у Щ. поради, а він мені порадив «обернутися до адвокатів»...

Іконников заспокоює мене: «Ручусь, що в Східний Сибір Вас не запровадять» і почав знов своє нести: «свідків не треба, експерти і то зайвина»... Кажу йому: «коли б я був безпечним, що мене каратимуть за самий лишень факт, що я мав оті Книжки, що не доводять жодних «усмотрений» и административных, принимая во внимание» оті інсинуації Рафальського про «измы», що я б і байдуже собі; а коли б процес мій пішов судовою дорогою, то в мене б і за вухами не свербіло». Він мені на це:

- «Не пересилить же нам для вас одних общепринятого порядка...

- Но почему же вы производите дело не в порядке усиленной охраны?

- По нашим соображениям так удобнее...» //76

Авжеж для вас так зручніше, бо інакше не можна б було вам обминути Дрентельна і брехати, що на думку впаде...

Олександр Барвінський⁷⁶ прислав в редакцію «Кіевской Старини» оповістку (по великоруськи) про своє видання «Історичної Бібліотеки»⁷⁷. Лебединцев дав надрукувати між оповістками. Поліцмейстер дав дозвіл. Надрукували. Пішли до Рафальського по дозвіл, щоб випустити книжку (за Грудень) з друкарні. Як взірів ту оповістку, так і запінив, так і скаженів: все кинув, та в друкарню: зараз арешт на книжку, протокол!.. Два дні була книжка в арешті, доки повірізували ту оповістку, а протокол зате подав в суд, щоб оштрафувати друкаря Корчак-Новицького⁷⁸.

Хто б промовив Рафальському, що таж оповістка невинна, що в «Истор[ической] Библ[иотеке]» друкуватимуться самі лишень цензурні твори Костомарова⁷⁹, Максимовича⁸⁰ і інш., що вже видержали //77 цензурного тарана, а він як озвіриться на те:

- «Я не позволю плодить Костомаровщину даже в Галиции (Коротки руки, небоже! Пам'ятай, що свині не дано на небо дивитися). Если Барвинский хочет, чтобы его издание проходило в Россию, пусть перепечатывает оригиналы не переводя их на этот проклятый жаргон. Я позволю себе наплевать в лицо (наврядчи знайдеться такий охочий, що б захотів поганити себе, плюючи на таке мерзенне падло), если же не добьюсь от Главного Управления по делам печати воспреещения ввозить в Россию издания Барвинского».

Велика труднація! То напиши ти в Гл[авное] Упр[авление], що б не пускали в Росію надруковані в Галичині таблички? – воно й на те згодиться, не перечачи жодним словом.

Нарешті підхожу додому, зустрічаю на розі улиці Нечуя⁸¹: йшов до мене. //78 Зрадив я такому гостю. Зайшла розмова про наше письменство і не примітили, як проминуло дві години. Велика-велика шкода, що Нечуй не здужає: міг би він ще багато написати. Недобре зробив він, що осівся у Києві: не з нашими нервами тут жити. Я не знаю міста, де б люди так були озвірені одне на другого, як у Києві! Це якась безодня сварки, клевети, інтриги... Тут треба замість нервів – линву та ще нічого й не робити, а [х]оврахом сидіти мовчки; або пристати до табору злодіїв та донощиків: тоді добре було б жити. Так це ж не для нас страва, не на нашу ногу чоботи! III. XII.

Целевич⁸² і Ом[елян] Огоновський ремствують, що Франко⁸³ знов набаламутив своїми дописями до польського «Kraju». Достав і перечитав я ту допись, а разом з нею і другу в 46 числі. Перша нічого цікавого не має: так собі «сердита» та й годі, на «Діло» нарікає. Та це не дивно; а от друга так більш характерна. //79 Взявся чоловік писати про вплив Міцкевича⁸⁴ на наше письменство і доводить спершу, що поезія Міцкевича мала і має у нашому письменстві глибокий вплив і всяку вагу, особливо в Галичині, а нарешті, каже, що в Галичині тільки двоє було письменників русинів Озаркевич⁸⁵ і Свиницький⁸⁶, що перекладали дещо з Міцкевичевих поезій. От тобі й великий вплив!! Ще цікавіш за Старицького⁸⁷: спершу, говоривши про його

переклади з Міцкевича, Франко визнає за ним певний поетичний талант, а за кілька строчок додає, що з перекладів Старицького видко, що він «ремесник форми, а не натхненний поет...». Згадую на цей раз мимоволі допись Франкову до Варшавської «Prawd'i» про галицький театр і репертуар. Бачивсь я з Франком 4/19 липня і аж мстило мені слухати як він гонив і нехтував Цеглинського⁸⁸ (руського драматурга), особливо топтав його «Соколиків», аж за два чи три тижні читаю в «Prawd'i» як той самий //80 Франко, підписавшись «Мирон» (звичайний його псевдонім, але майже невідомий на Україні) тих самих «Соколиків» і того самого Цеглинського вихваляє і рівняє трохи що не до самого Шекспіра. Велика шкода цього чоловіка! Молодий ще він, літ під 30, справді талановитий, добрий робітник; зате ж страшений баламут і такий настоящий «нигилист».

В Галичині, по його думці нема жодного чоловіка, щоб стояв уваги, або дурень, або подлец. А всім нам вельми кинулося в вічі, як він приїхавши до Києва почав ослаблювати усіх галичан! Нащо вже дипломат Ант[онович], а й тому прикро стало слухати франків осуд усіх галичан. Найбільше шкодять йому ось які умови: раз, що не маючи досі власного добре визначеного критичного погляду, він ніяк не вибереться з-під кормиги поглядів Драгоманова: що сьогодні у нього біле, те на завтра чорне, або навпаки; друге, чоловіка заїло самолюбство: //81 вважаючи себе за великого генія, він не знає межі своєму самолюбству, вимагає, щоб його вважали за авторитет, його погляди і думки приймали на віру, без аналізу, а русини не це не йдуть. Він їх і ганьбить, і баламутить!.. Все твердив, що за ним «уся молодіж», а як побачив я на ділі, то за ним жменя тієї молодіжі!.. Самолюбство – сплудило в нього необмежене бажання – стати на чолі партії народної і верховодити його, а це повело до другої хиби. Хоче чоловік і Драг[оманова] не зректися, і з народовцями йти верховодити. От і закрутився і сюди й туди; та й приплентався до «Крају»... Шкода, велика шкода! Коли б цьому чоловікові стільки такту і совістності, скільки в нього таланту, справді став би він добрим ватажком, багацько б міг зробити в письменстві, так коли ж на лихо нам як раз і бракує у нього такту; через це замість добра він баламутить, вносить колотнечу. XII. 12. //82

Цілий тиждень ніяк не доб'юся, що ж діється з моєю справою? Икон[ников] каже: рукописи и книжки поїхали на експертизу до професорів університета (а яких питаю? – не каже). Л[?] питав в університеті: ні Флоринський, ні Соболевский нічого не получали... Питаю в Оз[ерецьковського]: як з експертизою? Каже: жодної експертизи не буде... З іншого кутка сьогодні відано мені, що, буцімто, Новицький радився з Рафальським про експертизу. Раф[альськи]й порадив не кликати з університету експертами нікого «бо між філологами нема там надійного» (отакої!!), а покликати з духовної академії Петрова⁸⁹ і Малініна⁹⁰, вважаючи на те, що Петров давно вже в печаті («Киевлянин») оповів світу, що новітнє українське письменство – усе тхне соціалізмом, він, а за ним би то і Малінін

підпишуть таку експертизу, яка відповідатиме бажанню Новицького і Рафальського».

Може й справді на те воно йде. //83

Характерну річ почув сьогодні: Київський голова Толлі⁹¹ (з греків) всякими неправдами придбав собі за 200 чи 300 т[исяч] історичне, добре відоме містечко Вишневець, що коштує певних 2 мільйони. Щоб продаж була затверджена, він видав ще на хабарі 200 т[исяч] і ставши власником Вишневця, запродав в цьому році якомусь англійському товариству одного лісу руб[лів] на 900 т[исяч]. От як у нас купують з прилюдних торгів. Мабуть і самому Толлі стало ніяково від такої купівлі, щоб заспокоїти совість і спокутувати гріх, він жертвує 60 т[исяч] на будівлю в Києві нової церкви і 100 т[исяч] на дом Кирила і Мефодія; тільки з такою умовою, аби старший в його роді – поки рід не переведеться – був за куратора того дому і вважався в чині генерала. Чи згодиться то на це уряд в Петербурзі?.. Але тут все характерно і відповідно сучасному стану російської суспільності!.. Бери – та ділись...

ХІІ. 13. //84

Четвертий день знов погано мені: в п'ятницю ще був у В[?]а, нічого собі, а вернувшись додому почув себе погано: чи застудився того дня вранці біля сина, бо ноги вельми були подубілі, чи що воно інше, тільки в суботу насилу підвівся, голова і правий бік дуже розболілися; а тут ще ввечері додала «всінощна» з тостами! О бодай їх!.. Доки живий не зможу їх забути... У неділю погіршало, а вчора поставив собі термометра: уранці 38.5, у вечері 38.8. Сьогодні те ж саме... Бік не дає жити: і чудне щось: болить правий, як ляжу на лівий ще гірше, перевернувшись на правий – менш болить. Лежати неможна, а сидіти сили нема. Одначе ні до лікаря, ні до лікарів – годі! Не хочу і платити нічим і віри не йму в поміч. Нехай вже буде, що буде. Погано лишень, що не виходячи з хати, ніяк довідатися, що діється з моєю справою. Коли завтра гарячка спаде – піду до Озерецьковського. 17. ХІІ. //85

Зайшов сьогодні до Оз[ерецьковського]. Повна прихожа молодих паночок і студентів. Питаю у Оз[ерецьковського]. Про свою справу, відповідає: «Ваше дело без движения, у нас теперь подросло много других дел...».

- «А экспертиза будет?»

- «Мы еще не решили окончательно».

- «Когда же решите?»

- «Время покажет... вероятно, придется еще раз вызвать к допросу».

Цікава річ: про що вони ще розпитуватимуть у мене? Може що нового вигадали. Мені здалося, що Оз[ерецьковський] бреше, говорячи, що «дело без движения». Пішов спитати у секретаря прокурора Палати, чи не приходила до прокурора моя справа?

- «Нічого, каже, не скажу, бо мені не можна, я права не маю говорити про такі речі: спитайте у прокурора».

А прокурор в повіті... Себто ждуть його до вечора... //86

Чернівецький «Союз»⁹² переслав поштою мені диплом, пошта до цензора і я до нього. Розпакував, дивився, читав кілька разів, подумав і каже:

- «Надо спросить администрацию, можно ли выдать этот диплом?»

- «Почему мне нельзя?»

- «Быть может это какое-нибудь революционное общество «Союз».

- «Это тот самый «Союз», которому ваш славянофильский комитет посылал чрез Григоровича⁹³ 50 р[ублів], которого Григорович подкупал, который не пошел на подкуп и которому Григорович не выдал этих денег...».

- «Я этого ничего не знаю... не должен знать. Я цензор и только и как цензор не имею понятия о «Союзе».

- «Тут приложен устав, утвержденный правительством».

Прочитав устав, помимрив щось скрізь зуби і видав. Коли він пішов з канцелярії, //87 Самійленко⁹⁴ – секретар його – оповів мені, що в «Київській Стар[овині]» за грудень була подана стаття Василя Горленка⁹⁵ про українські книжки цього року⁹⁶: тут Горленко нагадав і про мої «Фотографії»⁹⁷. Рафальський прочитав і питає Самійленка:

- «Чи знаєте хто такий оцей Яковенко? Це Кониський, про нього я жодного слова не пущу: взяв і все замазав про «Фотографії», та й додає: коли б я був відав, що це псевдонім К[ониськ]ого, я ні за що не пропустив би «Фотографії».

З оповіданнями Рудченків⁹⁸ він ще гірше зробив. Торік Іван Рудченко подав зшиток своїх і свого брата Опанаса (Мирного) оповідань. Між ними було пречудове оповідання «За водою». Це коротка художественна історія економічної руїни селян від часу знесення кріпацтва до 1882 р. Рафальський, перечитавши це оповідання, зараз побіг з ним до губернатора Гудіми-Левковича⁹⁹; і вкупі написали на Рудченка донос, обвинувачуючи його в соціалізмі //88 і доводячи цей «соціалізм» тим, що Рудченко надрукував в Женеві «революционный» роман «Хіба воли ревуть?». Донос наробив Рудченкові великої халепи, а ще більш переполоху! Добре, що він міг доказати, що цей «революционный» роман пропустила була в 1876 р. російська цензура і що в Женеві його надруковано без його волі. Коли б не вступився був Дрентельн, то певно б Рудченкові щось перепало б «на горіхи», а то відбувся тільки пересполохом...

Були в Києві усякі цензори, а такого як Рафальський не було: цей грає в карти як граф Лаймин і відповідно виграшу чи програшу маже коректи, бере хабарі, як брав і Пузоровський¹⁰⁰, але цей довів цензуру до поліцейсько-сисного бюро, а звання цензора постановив зорівно з званням жандарм-сищика. Тільки ж жандарм в своїй ролі висліджувати не такий огидний, бо відає, що він на те й жандарм, щоб висліджувати... Але цензор, //89 котрий висліжує думки, душу, серце і пише доноси, засновані на власних вигадках і гадках, це щось таке паскудне, якого досі чи й бувало в Росії!?

На це мені сьогодні відповідали так:

«А хіба була коли в Росії до 1881 року¹⁰¹ «священна ліга» донощиків? Хіба бувало, щоб на чолі донощиків стояли заступники науки? А коли ця ліга завелася у Києві, дак на чолі її стояв професор Ренненкампф, а в виділі її були: Рафальський, Піхно, Бець¹⁰² і Гарнич¹⁰³!!»

19. XII.

Заїздив сьогодні прощатися до мене Толочинов; поїхав сьогодні в Харків на кафедру. Проводжати його на вокзалі зібралося доволі людей, це дивно-предивна річ! Між ними Бець, Гарнич і Ренненкампф, як раз головніші вороги його, ті що писали на нього доноси і виперли його з Київського університету. Вийшло як раз «лобзание Иудино». Тільки ж Іуда все таки //90 був совістливий Ренненкампфа і Беца, бо не виніс докору совісті і повісився, а оті не повісяться, а радо повісять кожного, хто не хоче іти зладно з ними, шахровито, красти.

У жандармів, кажуть, справді багато «роботи», нові «жнива» настигли: якогось студента-правника Аренко (жид) вигнано нещодавно з університету, за те що не мав спроможності справити собі уніформу. Як тільки вигнали його з університету, жандарми кинулись вивести його з Києва (кажуть є такий потайний закон), та перед арештом потрусили його і знайшлись же якісь сліди якого[сь] «Общества рабочих». От і пошли «жнива». Кажуть прив'язали сюди якусь «вечеринку» на Дмитровській улиці і арештовано досі нібито 28 душ, між ними якусь Левондовську, недавно повернену з заслання, і Дмитрієву, недавно випущену з тюрми.

20. XII. //91

І трьох місяців не видержав «Киевлянин», щоб не загавкати на «українофілів», щоб не вилити доноса з своєї помійниці. Мордовець¹⁰⁴ напечатав рекламу про ілюстроване видання «Гайдамаків»¹⁰⁵ і про малюнки Сластена¹⁰⁶. Пересолив свою рекламу так, що аж нудно її читати. Ну що ж! Гріх на старій Даниловій душі, а доноса писати ні за що... Так то для нас воно, та не так для таких неподобних, як редакція «Киевлянина»: вона знайде скрізь і «политику», і «польську інтригу». Кажуть, що Тальберга¹⁰⁷ за цей донос не слід винуватити, бо він нездужає, лежить, а редакцією править жид Ярон¹⁰⁸. А самий то донос написав Рафальський і Ярон не посмів суперечити. Нащо йому суперечити, коли він сам своїми моральними поглядами теж саме, що і Рафальський: різниця та, що Рафальський друкує свої доноси в горі в «передмовах», а Ярон внизу в «фельетонах»... Звістно: чин чина почитай.

Великої слави надбав собі Рафальський!... //92

Не щастить київським ювілеям! Торішній університетський наробив сорому на увесь світ, а тепер ювілей 2-ї гімназії – міністр спершу дозволив, а коли все вже було приготовлено – він заборонив. Та ювілей то дарма, а от коли й автору «истории 2 гимназии» вчителю Тумасову перепало чого на горіхи, а воно до того йде. Цікава і історія. Ось як переказували мені люди

тямуші, і як я й сам дещо відаю. Треба почати здалека. Є в духовній академії професор Петров, чоловік, як кажуть, зовсім темний, з вузесеньким світоглядом, але з великою жадобою «вийти в люде». От взявся він кілька літ назад штудіювати наше письменство XVIII в. Добув багато невідомих ще документів з академічної книгарні. На лихо, не дав Бог Петрову ні дотепу, ні ерудиції, ні критичного знання, через що праці його про українське письменство XVIII віку, виходили якоюсь білібердою, хоча і обрусительним прямуванням. Хто не хто //93 читав ті праці, а журналістика не звернула на них жодної уваги. Розсердився Петров і випустив свої праці книжкою, в кінці котрої, так собі ні к селу, ні к городу, усе наше письменство XIX в. охрестив [як] соціалізм. І цього ніхто не заперечив, опріч «Киевлянина». І от в 1881 р. починає Петров друкувати спершу в «Киевлянині», а потім в «Ист[орическом] Вест[нике]» «Очерки истории укр[аинской] литературы». Задається чоловік задачею довести, що укр[аїнське] письменство не має нічого «самобытного», а все то в йому позичено у других письменств і найбільш у великоруському. Пильнуючи коло такої задачі, Петров звів свою «історію» на прямий донос і скінчив свою «критику» тим, що виписав донос, зроблений на українофілів Арсенієм Богословським, після того як його присудив суд на шибеницю. Все що брехав Богословський, щоб викрутитися з петлі, Петров подає як доказ «несамостоятельности» укр[аїнського] письменства. Час коли Петров друкував оці свої «Очерки» в «Киевлянині» був вельми лютий, хоч трохи й //94 не такий лютий, як тепер. Отже, і з цього замаху нічого не здобувся Петров; і на другий рік загодився видати свої «Очерки» книжкою, згрібши з них хоч трохи той гній, якого він начерпав у «Киевлянині». Для більшого успіху своєї книжки він вдавнявся за протекцією до українофілів – Старицького, Ільницького і Костомарова: ці прийняли [до]помогати йому і збирати матеріали. Оберталися і до мене: я відмовив, говорячи, що я не вірю обіцянкам Петрова переробити «Очерки» так, щоб з них вийшов об'єктивний научний критично-історичний огляд. Але Костомаров запевняв, що Петров додержить свого слова, повикидає з «Очерків» тенденційну нісенітницю. Я все-таки стояв на своєму і не пішов підмогати тому, хто вже перше вславився доносами, на догад «критических очерков». Мій давній і нестемений погляд такий: хто хоч раз вийшов з доносами і з літературних статей робив поліційно-жандармські протоколи, тому годі няти віри. //95

В липні 1883 р. приходить до мене від Петрова лист: прохає чоловік дозволити йому зняти мої псевдоніми і пише: «Дополняя мои «Очерки укр[аинской] литературы», я желал бы написать и о Вас, как об украинском писателе, но представляется препятствие в том обстоятельстве, что Вы печатали свои произведения за границей, под псевдонимами, которых я не имею права раскрыть без Вашего согласия, а потому...», а в кінці просить «снабдите меня Вашими заграничными произведениями». 29-го липня я одповів, що перш усього бажаю від самого Петрова довідатися, яку тенденцію він поведе «в своих «Очерках»: чи ту, що вів у «Киевлянині», чи

яку іншу? Зо три дні Петров одписує мені, що «статті мої (Петрова) в «Киевлянин» вызваны были стечением неблагоприятных обстоятельств» і далі пише «если Вы не разрешите раскрыть Ваши псевдонимы, это поставит меня в крайнее затруднение: я должен буду, или кратко только упомянуть о Вас, или разбросать Вас, //96 как писателя на пять частей, что опять таки неудобно». Я згодився зняти псевдоніми, під єдиною і безпремінною умовою, щоб мої писання Петров розібрав критично. Книжка вийшла, псевдоніми зняті, а умова не виконана.

Книжка звернула на себе увагу Рафальського і він зараз написав донос на академію, що мов академія не мала права давати Петрову дозволу друкувати його «Очерки», а Петров повинен був подати їх на цензуру до нього, Рафальського. Донос наробив в академії колотнечі: академічні професори і адміністратори перелякалися, хоч по закону за академією було повне право. Більше усіх перелякався Петров, бо ректор Академії натякнув йому, що Рафальський вважає, що Петров злигався з українофілами и «перенялся их духом» (?!!?). Затарахтіло в п'ятках у Петрова! Коли ж засіла у його голові думка: яким чином доказати начальству, що він не українофіл, що він ворог українофілів? //97 Думав, думав чоловік, та й дошукався, що нема іншої стежки, як зробити на кого з українофілів донос. Психологія, як слід національна! Але на кого? За що? Де взяти фактів? «От де заковика», мовляв Старицький. Нема фактів, та й нема, а виходити з доносом без фактів ніяково: інша річ, коли б донос анонімний, то б тоді й без фактів можна, так же анонімний донос не доведе до користі, що «очиститися» треба під доносом підписатися...

Сліпій долі, мабуть, жаль стало, що Петров так вбивається і не може видерти для доносу жодного факту і вона змилювалася над ним. З початку 1884 р. жандарми вишукали поміж студентами академії якогось «соціаліста» Дашкевича. Піднявся в академії страшенний переполох, певно, що чи не більший, ніж поміж мешканцями Іспанії під час трясіння землі¹⁰⁹!! Заходились шукати «корні» і «дух» соціалізму і звідкіль він узявся? Хто його заніс до академії? Нечутно було //98 як його шукали, хто шукав і що знайшли. Тільки доценту історії Тумасову сказано подати на відставку. Тумасов кинув доцентуру з початку цього 1885/6 р., але не міг домизковатися, за що на нього така напасть? Але ось воно тепер вияснилося, дякуючи ювілейній справі. Ще з початку осені директор Пясецький¹¹⁰ вдався до попечителя Голубцова, просячи призначити Тумасову висшу платню учительську, бо він більш вже 20 літ вчителює. Голубцов нічого не відповідав, аж доки не загорілася оця ювілейна колотнеча. А оце нещодавно покликав Пясецького і давай дорікати і загрожувати, як він осмілився вдаватися за Тумасова «человека заведомо неблагонадежного». Коли Пясецький почав змагатися, що він не відає жодного факту, аби міг мовити про Тумасова, що він чоловік «неблагонадежный», Голубцов показав йому спершу рецензію Рафальського на ювілейну працю Тумасова: з неї цензор виводить, що Тумасов //99 і «украинофил», і «социалист» і не щось таке! Далі показав бумагу від ректора академії, тут [ні]бито прописано, що коли

стали в академії шукати «корні», дак професор Петров прямо написав, що, по його думці, увесь «корінь» сидить в голові Тумасова і з нього визріло в академії «українофільство» (Тю! Де воно там!) і соціалізм!.. З похвалок і грізьби Голубцова виводить, що він звелить Тумасову подати на відставку, а Пясецького б то переведе в Полтаву, а Науменка¹¹¹ куди в провінціальну гімназію. Кажуть, що скоїв всю цю ювілейно-доносительну історію інспектор 2-ї гімназії Бех!

Прочув сьогодні, що Новицький в'їдається в мене за те, що буцімто я написав з початку 1881 р. передову статтю в Р[усском] Кур'єрі¹¹², де говорячи про скасування Черткова¹¹³, доводив, що Чертков би був не лихим Генерал-Губернатором, коли б на ньому не сидів верхи Новицький. Зроду я цієї статті не писав. 22 Грудня. //100

Учора завітав до мене Гавр[ило] Ів[анович] Об[?] і переказав сумну і комічну звістку. Йому довелося бути в Полтаві того часу як вмер Костомаров. Милорадовичка¹¹⁴ зарадилася правити панахиду. Відома річ, що без дозволу начальства цього не вольно вчинити. Предсідатель земської Управи [?]вдався до Губернатора прохати дозволу. Губернатор ні цього, ні того, я, каже, проти панахиди нічого сам не маю, та треба спитатися у генерал-губернатора. Другого дня присилає сказати, що Дрентельн заборонив. Навряд, щоб це була правда, бо не заборонив же Дрентельн правити за Костомарова панахиди у Києві. Нарешті губернатор розіслав по губернії прикази, а навіть вирядив кількох своїх урядників на село, стерегти, щоб селяни не правили панахид за Костом[аров]. Милий Боже! Щоб селяни не молилися! Та між селянами й одного чоловіка не знайдеш на цілу тисячу – такого, щоб чув хоча, що жив на світі «якийсь» Костомаров!... //101

З Чернігівщини подають таку звістку, що від неї волосся дибом встає! Подає її чоловік певний, але вона така хижа своїм змістом, що я не хочу вважати її певною. Нібито Чернігівський губернатор Анастасьєв¹¹⁵ висік різками одного народного вчителя, підходячи, що цей баламутить селян проти панів...

Сьогодні у людей кутя, а в мене і для мене вжита вона без пуття! А з якої речі? Ова! Ліпше і самому собі цього не згадувати!.. Я зовсім був тієї думки, що женщина може бути високо-правдивою, але щоб справедливою – дак ні!.. Не при звичаєна вона спинити почуття там, де треба, орудувати розумово. Авжеж самим лишень почуттям не дійдеш до справедливості. Сьогодні ще більш запевнився я, що це істина. Радніший б був запевнитися, що це брехня.

24 Грудня. //102

Пясецького таки «доїли». «Торжествующая свинья» примусила зректися від директорства над дівочою гімназією¹¹⁶. Шкода! Для мене особливо шкода: маючи в гімназії трьох дочок, не можна не жалувати за Пясецьким, певне, що слідом за ним вийде і директор Гогель.

Казначей Київ[ської] Гор[одської] управи Купець Іван Козловський віз учора в банк 40 т[исяч] р[ублів] громадських грошей, 30 т. сховав в бокові кишені, а 10 т. положив [ні]би то в кишеню пальто. Від управи прийшовши в банк (треба йти не більш 10 хвил[ин]) застеріг, що 10 т. нема «жулики б то вытягли». Отакої ловись!...

А хто виплатить оці 10 т[исяч] руб[лів]?

Вже ж ніхто, як ми, київські володарі домів. Це значить нам [слово не чит.]?!..

28 Грудня

Кажуть: по приказу міністра Делянова¹¹⁷ викинуто з університету 15 студентів! І ніхто б то не відає за що... Поможу. //103 Це діло рук Р[енненка]мпфа: чоловік він хитрий і розумний, не хотів щоб на нього нарікали, він як Пілат умив руки, а певне, що обписавши добре студентів, подав «на благоусмотрение» міністра. А міністр і черкнув. Тепер університетська інспекція і ренненкампфівські агенти скрізь бігають по місту і голосять нарікання на міністра: «никто из нас, даже ректор не знал, за что, на каких основаниях исключено столько студентов!... Вероятно, в П[етер]бурге что-нибудь открыли... вероятно, это жандармы все устроили... Возмутительно!... Даже без ведома ректора». Отаке скрізь чується від агентів ректора. Студентів зараз поліція мусила повивозити з Києва кудись на заслання. Між іншими кого викинули: Окофировича, Стрижевського, Яцика, Башмачникова, Інгула. Нікого з них не знаю...

Скільки я знаю міст в Росії, отже не знаю, щоб так як у Києві люди інтригували //104 один на одного, щоб де чоловік пакостив своєму ближньому так, як у Києві, щоб де так пишався донос і анонімна «література», як у Києві. Розумію, що це все історичні добутки. Але одна річ вирозуміти факт і його причину і друга – жити під тиском цього факту.

Коли в 1882 після того як суд засудив Піхна в тюрму за клевету, піднялася проти мене колотнеча, посипалися доноси, прийшов до мене офіцер Бычков і вимагав 150 р., а інакше загрожав «процессом». Батько його в 1879 р. доглядав у мене будівлю дома, доглядав так, що й сам крав і другі кради, одначе я заплатив йому що слід було, 300 чи 350 руб., ми поквитовали і квиток він дав мені. Но, може, квиток десь згубився і от через три роки син Бычкова без сорому вимагає 150 р. ...

Сьогодні приходить з почти місцевої до мене такий лист: «Конисский! Если хочешь спокойствия, положи завтра у себя в галерее 50 руб., а не то донесу на тебя Новицкому». Вже ж //105 нехай пише донос, а плати від мене жодної шантажист не діждеться.

Директорство дівочої гімназії Голубцов віддав своєму родичеві Лагоріо¹¹⁸, директору реального училища. Його він з початку учебного року викликав у Київ з Полтави, вигнавши Палієнка¹¹⁹.

30 Грудня.

Причину з якої у Пясецького¹²⁰ Голубцов одібрав дівочу гімназію повідають ще ось як. На Михайлівській улиці є якийсь дівочий пансіон, де живуть приїжджі гімназистки. Під пансіоном на першому поверсі міститься фабрика фортеп'янів. Де, звичайно, є робочі. В цьому самому домі заква[р]тировав якийсь агент жандармів, щоб сочити¹²¹ гімназисток і робочих, та разом з тим давай залицятися до гімназисток. Дівчата підняли його на глум, та й ну не давати йому просвіту. Знехтуваний ловелас згадав тоді, що він сучасна сила і написав Новицькому донос, що це не пансіон, а просто вертеп //106 розпутства, що тут по цілим ночам девічини покої – гостини, гості бешкетують до світу etc. etc. Пішов від Нов[ицького] такого змісту донос до Генерал-Губернатора. Дрентельн покликав до себе директорку гімназії фрейліну Гогель, показав донос і прохав звернути на нього увагу. Гогель повідала Пясецькому. Нема що й казати, як їм обом стало прикро, відаючи, що донос наплів клевети. За кілька днів Пясецький, зустрівши в Клубі, Новицького став дорікати, що він не запевнившись, повірив клеветі і написав таку нісенітницю до Дрентельна, Новицький, немов хто, криком сипнув на нього, розсердивсь, розсварився... А на третій день прийшов до Пясецького наказ від Голубцова лишити гімназію дівочу...

Смішні і сумні вісті розповідають з Москви. Як вмер восени статистик Орлов¹²², над його могилою дехто з студентів держав промову. За кілька днів ораторів замкнули в карцер. Нещодавно вмер професор Давидов¹²³. //107 Треба, щоб на похороні були студенти і щоб держали промови. Кличе ректор студентів, не йдуть: «боїмося, кажуть, щоб знов не позамикали нас в карцер». Якось назбирали з півсотні студентів на похорон, але не знайшли відважного, щоб держав промову... Ей! Так це «неповиновение властям»! Вибрали кілька там «помічених» і знов в карцер...

Виходить: «говори до гори, а гора на горі»...

31. XII.

1886

На новий рік то й новинок нанесли, та все таких, що одна однієї стоїть. А ну «по порядку». 1) Нібито Новицький написав протокол, щоб опитати мене за нову «вину». А «вина» моя така: «два чи три роки назад підмовляв я студентів свистіти, як трупа Старицького гратиме в театрі «Ямщики». Так як п'єса її патріотичного змісту, то виходить, що я підмовляв молодіж на антипатріотичну справу». Свідком ж цього //108 підмовляння ставлять Ореста Левицького¹²⁴. Запишу цю новину, як очевидну нісенітницю. Вже як би там Новицький не рвався, щоб виперти мене з Києва, але такої нісенітниці не вдіє. Вже ж він тямить, що плескати і свистіти в театрі – не є політичне злочинство, хоч би навіть я свистів. Знов же, як його довести (хоч жандармам і небагато треба доказів!) чому я свистів: чи грі, чи п'єсі? Нарешті і вся річ брехня! В театрі від січня 1882 р. я ні разу не був. Одначе без підпалу дрова не займуться: з чого ж висмоктали оцю «новину»? Пригадую собі от що. Здається, в кінці 1882 р. сидів у мене Левицький і сидів репетитор

Крачковський: приїхав Старицький і нарікав, що на нього нападає «Киевлянин» за українську трупу і навіть звав його Генерал-Губернатор і вирікав, що нібито його трупа і прихильники освистали п'єсу «Ямщики», як грали її актори Савіна¹²⁵, і ще в цьому свисті адміністрація вбачає демонстрацію. //109 Далі хвалився, що дав 200 р. на вбогих і зложив їх на руки пані Дрентельн, а самому Дрентельну обіцяє, що власною трупою постановить «Ямщиків». Нарешті обернувся до Крачковського просити кого може з студентів підмовити, щоб ішли на «Ямщиків» і плескали. Ми стали шуткувати з нього, вигадуючи, що він «хабарі дає», а Крачковський шуткома додав: «от за це саме треба зібрати студентів, щоб освистали ваших «Ямщиків». От і все, що було. Тут цікавого: з якої речі це дійшло до жандармів, і щоб справді свідчив Левицький в цій справі. Я певний, що хоч який не є похлибий чоловік Левицький, а на брехню не пішов би. Доречи згадати цікавий факт його похливості. Перед приїздом царя в Київ поліція по приказу Генерал-Губернатора випроводила з Києва на 10 днів усіх, кого вважали за «неблагонадежных». 13 серпня прийшов участковий //110 пристав до Ореста і взяв від нього обов'язин, щоб він виїхав з Києва на 10 днів. Не чуючи за собою жодного привиду задля «неблагонадежности», кинувся мій Орест по всім упадати, до поліцмейстера, губернатора – скрізь одне чує: «не наша воля, а коли приказано, то швидше виїздить з Києва». Нарешті побіг він до Юзефовича, цей вдався до Дрентельна, запевнив його, що тут якась помилка, що він за Левицького ручиться, як за себе. Генерал-губернатор спинив висилання Левицького. Згодом, як приїхав цар, Левицький запевне довідався, що то була помилка. Отже, хоч і помилка, а переполох вона такий на нього нагнала, що він відрікся від своєї обіцянки перекласти Костомарова «Черты». Відмовився навіть переслухати інші переклади. Все твердив, що нездужає. Воно правда: він трохи нездужав на нерви, та все ж не так, що раз на тиждень не міг уділити три //111 годи[ни] і послухати переклад. Отак було з ним до половини жовтня, а далі трохи посмілишав і двічі був, як читали переклади. До листопаду було й до мене зайде у вечері коли посидіти, а як знялася проти мене колотнеча, як розпочали мене тягати жандарми, дак мій Орест і хату мою обходить...

Всі якось сьогодні «новинки» про Левицьких. От і про другого Левицького якогось Пилипа. Цей Пилип Левицький 12 літ сидів в Каменці інспектором народних шкіл, завів там нових шкіл, аж 90, чоловік спокійний, жонатий і вже немолодий, кажуть у нього син вже кінчає університет. Літ десять чи що назад оцей Левицький скомпонував слабеньку поемку «Граф Мотика», написав її по-українськи і підписався «Граф Біберштейн». Давно про неї добрі люди вже і забули, бо, кажу, таки вона слаба, що ні за що її й пам'ятати. В //112 грудні приїхав Левицький до Києва на з'їзд інспекторів, тут йому кажуть, «що з П[етер]бурга прийшов наказ скинути його з інспекторства, не говорячи й за що (по 3 пункту), але попечитель, вболіваючи за ним, не хоче так робити, а радить йому подати прошеніє на відставку. Пішов бідолага до попечителя; Голубцов трохи не плаче за ним, нарікає на жандармів і генерал-губернатора, що це все вони таке коять». Вдавсь він до

Дрентельна і довідався, що цей і не чув нічого про нього. Йде знов до Голубцова. Замість недавньої позавчорашньої вислоухої овечки, перед ним стояв озвірений сіроманець і гунав, що за ним (Левицьким) є таки дві вини, «которых во век простить не могу» і через які Левицький ні за що в світі не може бути інспектором на Поділлі. Які ж то вини? Primo¹²⁶ – «вы женаты на польке», secundo¹²⁷ – «вы написали по-малорусски какую-то поэму». От і все! Хіба мало!! Але «змилюстився», перевів чоловіка інспектором в Мглинський //113 повіт¹²⁸ дослужити там два чи три роки до пенсії.

За третього Левицького Івана звістка і певніша, і не сумна. Жученко дав 500 р. щоб він видав свої твори. Добре, але як то буде з цензурою. 1 січня [18]86.

Чи правда чи шутка? Як прийшов од міністра народн[ої] освіти приказ вигнати з університету 12 студентів, Новицький зараз прибіг до Генерал-Губернатора і каже, що між оцима 12 есть «совершенно невиновных ни в чем» 5 чоловік. «А яка є гарантія, що й ті 7 чоловік «виновны»? спитав Дрентельн. Новицький став запевняти. Дрентельн відрізав йому, що в його очах таке запевнення не варто й мідяного шага, виганьбив його і вигнав, кажучи, що це не його діло, а попечителя, попечитель повинен вдатися до нього, як Генерал-Губернатора. Голубцов, довідавшись про це, не тямив, що й діяти. Не явитися до Генерал-Губернатора не можна, явитися – страшно, щоб і його не виганьбив так, як Новицького. Думав, думав попечитель і //114 придумав прикинутися недужим, а до Генерал-Губернатора написати. Дрентельн, кажуть, зараз же написав до міністра. Що то буде.

2 Січня 1886 р.

Знов не втерпів «Киевлянин» і вилив на Лисенка¹²⁹ помийницю, за те, що хтось в «Ділі» подав звістку, що Генерал-Губернатор дозволив поставити в Києві «Різдвяну ніч» та «Утоплену»¹³⁰, але Савін і рад би це вчинити, та трупа його бракує силами потрібними до тих п'єс. Ця звістка наполовину брехлива. Савін десять раз зміг би постановити на сцені обидві п'єси, і справді рад би, бо тямить, що це було б йому на добру користь, то коли ж йому не можна жодної української п'єси постановити, через те, що він дав обов'язок думі (вірніше сказати Ейсману¹³¹ та Ренненкампу), що доки держатиме місцевий театр, доти не сміє на сцені цього театру ставити українські п'єси, інакше дума має право одібрати від нього театр і взяти штраф. 5 Січня. //115

«Слава в вишніх Богу і на землі мир!», хоч і не на всій землі, хоч не настоящий ще мир, але в Галичині здається йде на мирову між двома братніми народностями. У розумніших з поляків спадає з очей полуда. Здається, вони зрозуміли, яка то шкодлива нісенітниця гукати «Niema Rusi!». ¹³² От майже двадцять літ справляли поляки тризну на могилі Русі, і Русь тими часами росла, та росла і виросла вже до того, що кращі люди з поляків соромляться того «niema Rusi!», визнають, що Русь є, існує, має своє

письменство і треба рахуватися з нею. Дай же, Боже, в час добрий та на віки довгі. Аж дух радіє, чуючи звістки про цю згоду, але певно, що це згода тяжкими рефlekсами обізветься на нас отут у Києві. Певно, що оті закуплені охоронителі поспішають зараз набаламутити-накаламутити і в каламутній воді видати з себе «великих стражей», а на //116 українофільство вилити бочку клевети та настрахати П[єтер]бурзький уряд. Хто-хто, а Рафальський і Новицький зараз напишуть, і певно, що й написали досі «представления о необходимости мероприятий по случаю враждебного соглашения галицких украиофилов с Поляками»...

Господи! Да просветится свет твой над человеки! 6 Січня.

Дивовижну, хоч і маловірну, звістку чув сьогодні: нібито Іван Наумович, відповідно препоруці жандарма Новицького зорганізував у Києві «комітет», котрий стежив київських українофілів і відносили їх до Галичини, стосувався раз по раз з Галицькими «русскими» на адресу до Геровського¹³³ і що довідається, повідомляв Рафальського. Комітет складають [ні]бито: син Наумовича (лікар на залізниці), зять його Покрживницький, Григорович Іван, вчитель 1-ї гімназії, два брати григоровичевої жінки – Юрій і Дмитро Жолкевські, //117

[закреслено]

Ні Богу, ні людям – нікому

З мене користі нема

Ах!! Жить вже обридло й самому,

А вмерти ж відваги нема.

Нудишся світом широким

якийсь Козловський і Залізко. Далі: що отож цей комітет вистежив через Жолкевських про ту дурну «вечеринку» на Дмитровській улиці, за котру чоловік десять за свій дурний розум сидять в тюрмі. 8 Січня.

Міністр освіти послухався Дрентельна і прислав наказ, щоб тих п'яти студентів, котрі «совершенно невиновны» не виганяти з університету, а зробити їм «выговор за противозаконные их поступки».

Вчора, чи що, позвали двох студентів з отих п'яти в правленіє: сидять там усі декани, інспектор, за ректора править Гарнич-Гарницький. Гарнич вичитав їм наказ міністра і пустився усовіщувати, // 118 щоб вони більш «так не делали» і «не позволяли себе противозаконных поступков». Один з оцих студентів, родич Ореста Левицького, вдавсь потім до інспектора, просячи повідати, які за ним є «противозаконные поступки»? бо без цього, як же, каже, я стерегтимуся, не відаючи, що можна, чого ні? Інспектор аж хреститься, божиться, запевняючи, що «мы за вами ничего дурного не знаем. Правда мы следили за вами строго, потому что ваш брат в ссылке, но мы ничего не заметили дурного, знаем что и к брату ничего такого вы не писали

(значить письма то читали!) и одно только нехорошо, что вы носили малорусскую рубаху...». От і вся вина.

Запевняють люди тямущі, що в усіх оцих 5 студентів «противозаконные поступки» ні що більше, як «ношение противозаконных малорусских рубах». О Tempores!¹³⁴

12 Січня. //119

[закресл.]

Дніпро

*Чи мерзну-гину я на півночі суворій
Де змолоду у жилах стигла кров,
А вітер, стогнучи, на душу сум наводить
То квилить, то реве, квилить знов;
І хмари темні жене по небу всюди,
Заковує в холодні кайдани
Мої думки... Хоч як мені тоді не люто
А все ж Дніпро вважається мені...*

*Чи то на півдні чарівному я нужуся,
Старезну нагадавши [закресл. і згадую далеку] давнину,
Орлом з минулого кудись туди несуся
Де мариться проміння талану,
І там, ниряючи в чудовні, ясні мрії
І гріючись в небесному огні,
Схилившись долоня (до лона?) матері Надії
Я бачу, як Дніпро вважається мені... //120*

Бажання

(з народних уст) //121

Бодай його взяло за війна (Прил[уцький] пов[іт])

Щоб його зако[ло]в бик, та за печінки взяло (ib.)

Неси, коли вже несеш, а то як понесу тебе, дак дивись лишень, чи не понесуть тебе на марах (Прилуц[ький] пов[іт], Каменка)

Коли б того стовма поставило, хто ото піч ставив (ibd.)

Щоб тобі рогом очі вилізли (Буди)

Перекупка вихваляє рубці (на базарі під шопою¹³⁵)

- Такі рубці, такі рубці, що як би й сама цариця покуштувала, дак би облизалася

- Або сплюнула, мовить якийсь солдат

- Нехай би на тебе увесь світ плював, та й не перестав!!

- Вот тебе за это! Солдат плюнув на перекупку.

- Нехай же на тебе отак плює і Бог, і люди, і всі святі печерські, і великомучениця Варвара і Іван Воїн і на тебе, і на твоїх дітей, і на твою матір, і на увесь твій рід! Бодай ти сам на свій слід плював і ненаплювався (Київ) //122

Щоб над тим вороння кракало, хто мою хустку вкрав (Переходовка)

Погонич вдарив пугою дівчину літ 10-12.

- За що ти б'єся, бісів сину?

- За те, щоб перед кіньми гав не ловила

- Бодай же ти в колодочники вбився. Побий тебе мати божя в полі, в домі, в дорозі, в клуні, в коморі, на городі, в хліві, на всякій стежці, на печі, на лаві, на полу й на всякому місці, де повернешся, щоб тебе об землю вдарило (Ніжин)

На снідання дали цвілого хліба. Дівка держить у руці шматок і мовчить: «От такий хліб їсти? Та бодай би за такий хліб її саму (господиню) уранці їли пранці, а ввечері черви, їли і ніколи не доїли, точили і не переточили. Нехай їй у пельці? Заведеться сто копанок отаких [х]робаків... От що!» (Брацлав[ський] пов[іт] на селі у Старицького). //123

Дві перекупки на Подолі посварилися: в однієї став я торгувати диню, друга запрошує до себе і ганить (ганьбить?) дині своєї сусідки: «Ви, паночку, тільки потрусіть оту диню: бачу аж ся репнула, як[ий] з її смак! Ось потрусіть...»

- Бодай тебе трясця попотрусила, бажає одна.

- І тобі того ж добра зичу! Та ще з додатком на сьогодні тобі Трясовицю й Огневицю, на завтра Знобію і Паровію, на позавтра Гаркушу і Крикушу, а потім Чоркотію, Пухлію, Жовтію, Драглію та Дремлію зверху.

Питаю: що це за назви такі? Чорлотію, Пухлію і інші?

- Це ж сім пропасниць, щоб стало на цілий тиждень. //124

Приходить до мене сьогодні лист з пошти. Дивлюся штемпель «Bolehów».¹³⁶ Розпечатую – дві візитні карточки: Johann Ozarkiewicz¹³⁷, Reichsrathsalg... а друга – від доньки його Наталі Кобринської¹³⁸. Сердечно зрадів, що люди не забувають про мене. Дивлюсь на карточці Кобринської стоїть «1/13. I. 1886». Що це ж, думаю собі, цілих два тижні йшов лист з Болехова, коли завжди звичайно було приходить на четвертий день. Дивлюся на конверт: що це таке: на поштовій марці (австрійська) клеймо «Prag. 10/XII 1885»... Далі друге клеймо на конверті «Huziatyn»¹³⁹ 14/1 1886», біля нього – «Гусятин почт[овый] вагон. 3 января 1886». Значить з руського Гусятин йшов лист до Києва 11 днів і десь в дорозі згубив марку з клеймом Bolehów, а роздобув натомість стару марку з празьким клеймом. І то ще добре, що хоч з чужою маркою дійшов, і не пропав. 14. 1. 86. // 125

Сумний факт мушу записати! Правду я вгадував, що лихим рефлексом обізветься на нас дебати в Галицькому Сеймі за руську мову в школах. Сьогодні довідався, що «Глав[ное] Управ[ление] по делам печати» заказало виписувати в Росію з Галичини часопис «Діло» і «Истор[ическую] Библиотеку» Барвінського і наложило veto¹⁴⁰ на «Молитву» Лисенка: «Боже великий, Єдиний! Русь-Україну храни! Світом науки і знання ти її осіни!».¹⁴¹

Рафальський, оповідаючи про це Лисенкові, додав «все это по-моему представлению», і так, каже Лисенко, на виду у цензора радість, аж сяє.

- «А чиї ото слова «Молитви»? Хто написав?»

- «Я не відаю про те, мені її прислали з Галичини, просячи завести на ноти, я й завів, а хто їх зложив, про те мені байдуже».

Коли поміж українофілами є //126 анархісти, або соціалісти, то треба признати, що більшої послуги трудно було їм сподіватися від російських обрусителів і охранителів, як оце, що прислужився їм цензор заборонаю «Діла» і «Историч[еской] Библиотеки». Я два роки держу «Діло» і не було случаю, щоб цензура наша, що в ньому замазала. Правда, часопис злегенька кепкував іноді з наших панславистів і львівських об'єдинителів. Але ж хто з них не кепкує? Та і як не кепкувати, коли вони або дурні, або шахраї такі, як Рафальський, Андріянів, Гарнич-Гарницький et [tutti] quanti¹⁴². Я певний, що «Главн[ое] Управление» згодилося на цю річ, не тямлячи добре, що воно діє і що таке «Діло». Отже, коли заборона в 1876 р. «Правди»¹⁴³ і закон 18 травня¹⁴⁴ викликали женецьку «Громаду»¹⁴⁵, то коли б часом і заборона «Діла» і «Библиотеки» не викликала знов чого похожего. І чудно, і смішно: //127 «Истор[ической] Библиотеки» нема ще в Києві, цензор її не бачив, значить «по духу» б то чи що? Так який же там «дух», коли вона міститиме в собі твори Костомарова, Іловайського¹⁴⁶ (охранителя) і інших, твори надрукували вже в Росії «с дозволення цензуры». Значить не за «дух» забора, а хіба за те, що Библиот[ека] Виходить на русько-українській мові! 15 Січня.

С[амійленк]о оповідав сьогодні, що на улиці Рафальського «велике свято». По його проханню все зробило Главное Упр[авление]. Чого він прохав: заборонило «Діло», «Библиотеку», «Молитву» і «Зарю»¹⁴⁷, останню «впредь до возвращения из заграницы редактора Андриевского»¹⁴⁸. Цікаво повідав він мені (коли то правдиві) речі про спонування і мотиви Рафальського. З «Киевлянином», коли він, Рафальський, бере щомісяця 100 р., за те, щоб гнітив «Зарю», а перед Різдвом умовилися вони, що коли він доб'ється, щоб задержали вихід //128 «Зари» на перші два місяці (самі важніші для «Киевлянина» через те, що тепер як раз у нього жнива, іде пренумерата, мало оповісток під контракти), то йому буде видано в один раз тисяча руб. Він і добився і сьогодні контора «Киевлянина» доручила йому десять «Екатерин»¹⁴⁹.

Про «Библиотеку», каже так: ще в половині грудня до Рафальського прийшов лист від редактора львівського «Пролома» Маркова¹⁵⁰, де цей пройдисвіт доносить, що на «Библиотеку» дали гроші Барвінському що

Поляки, а що українофіли з Росії. Марков благав не пускати цього видання в Росію. Рафальський і вдався з цим до Петербурга.

Цікавіш всього про «Діло». За заборону його прохав ще Іван Наумович, як був у Києві в листопаді, чи що. Потім в грудні Площанський і Марков попросили листи, просячи заборони і доводячи, що коли наші // 129 слов'янофіли щиро дбають про об'єднання, то повинні з усієї сили підтримувати «Слово»¹⁵¹, «Пролом» і Крилошанський Банк¹⁵², і [до]помогати галицьким об'єдинителям повалити і знищити усі інституції народно-руської партії в Галичині. Насамперед треба повалити «Діло»: тоді всі передплатники його в Росії перейдуть до «Слова» або «Пролома», а «Діло» повагом упаде. Так було, кажуть, вони з «Правдою». Як заборонили її впускати в Росію, то вона й мусила зникнути. Рафальський послухався оцих шахраїв, а його послухалося Главное Управление. Хоч би ж був хто їм натякнув, що «Правда» існувала після заборони в Росії ще чотири роки і зачинилася через те, що з неї виросло «Діло».

А за «Молитву» такий мотив: «музика її підходить під мелодію руського народного гімна (Боже царя храни)», через що ця «Молитва» може на Україні виперти (!!!) національний //130 гімн. Ой, ой! Шахраї, ви шахраї! Копаєте ви яму під ногами російського уряду!

Вже ж певна річ, що національному відродженню русинів в Галичині ніякими цензурними заборонами не пошкодити, не зупинити його. Вже чогочого німці, а ще більше поляки не робили, а не перевернули русинів ні в поляків, ні в католиків. Коли національний зріст русинів є справою життя, то вона ростиме собі, хоч ви що! Хіба таки через те, що «Діло» стратить в Росії якихось 50 передплатників, воно стане зачинятися, зникне? Дурні Божі! Коли вже ви вважаєте, що «Галиция есть органическая часть России, несправедливо от нее оторванная», коли ви не ради шахрайства і набивання кишені вважаєте себе за повинних «стремится к присоединению к России, оторванной от нее части», то ви коли, маєте царя в голові, повинні прямувати // 131 до своєї мети стежкою як раз супротивною тій, якою ви йдете. Не забороняти народні галицькі видання, а допомогати їм ви б повинні були. Ви кажете, що «большинство русских в Галиции желает объединения религиозного, литературного и политического». Де ж на це докази і хто вам це запевнив? Окрім Площанського, Маркова і Наумовича – ніхто. Так хіба ж ви їм вірите? Самі ви зовете їх «мошенниками», а тримаєтеся їх тільки через те, щоб здаючись на них перед вищою владою, видавати себе за добрих вартівих і лякати окликом: «caveant consules!»

Я такий політик, як «за денежку пистолет», а нині здається, що політика Росії вимагає аби русини хилилися до нас з симпатією, як до старших і розумніших братів, щоб їх тягли до нас духовні сили, а не підкупи, бо кого можна купити, того можна і перекупити. Кому не продався Іван Наумович? //132 Якої користі здобулася Росія, давши півмільйона шахраям Крилошанського банку? Ні! Не прийде скотина пити води до того ставка, що пересох!

Політика для мене terra incognita¹⁵³, для мене важнійша річ громадське сумління. Правда воно тепер мовчить, воно придавлене, прибите і кайданами окрите, але ж колись поіншає: дадуть, колись і йому волю виректи своє слово. Чи вже ж воно похвалить вас, глашатаїв і апостолів брехні і темноти? Ба! Хіба вам що до того? Хіба у вас є завтра? Хіба ви дбаєте про суд історії? Хіба у вас болить серце за Росію? Де там! Вам аби сьогодні було гарно, аби ваша кишеня була туга, а там після... «хоч трава не рости». І сорому вам нема!... Ат! У поганого виду, немає стиду.

Четвер 16 січня. //133

Розійшлась поголоска, що Глав[ное] Упр[авление] по делам печати заборонило абсолютно печатанье хоч би чого по українському, та ще б то заборонило не прямо, а єзуїтськи: наказало цензору нікому не говорити про його заборону, приймати на перегляд рукописи так, ніби заборони нема, але жодного рукопису не дозволяти і не звертати авторам. Поголоска йде від Рафальського, то, легко може бути, що й брехня, що він умисне вигдав, щоб заборонити рукописи нібито не по своїй волі.

Друга чутка: ніби мою справу Шепелів вирядив вже в Петербург, разом з думкою Новицького, щоб заслати мене в Астрахань. Ходив довідатися, але скрізь на питання «в каком положении мое дело?» добував відповіді «своевременно вам будет объявлено». 17. I. //134

День в день двадцять три роки назад, 19 січня ввечері о 4 годині жандарми привезли мене в Вологду! Пам'ятаю це, ніби воно тільки вчора діялося. Хуртовина мела така, що світу божого не видно було. Я обгорнувшись лише хусткою лежав на санях, аж не можна було розплющити, такий сипав сніг. Аж ось коні стали. Я глянув: ми стояли біля рундука губернаторського дому. Жандарми повели мене на другий поверх. Минут за 10 вийшов старий генерал Химинський, мовчки кивнув до мене головою, взяв від жандарма бумагу і, прочитавши її, мовив до мене: «Вас заслали сюди за «распространение малороссийской пропаганды». Потім взяв шматок паперу, написав щось на ньому, дав жандарму і велів везти мене до поліції. В поліції, крім десятника, ні//135кого не було. Повезли мене до поліцмейстера. Поліцмейстер був недужий, за нього правив якийсь «частный пристав». Приїздимо до нього, кажуть: «спить». З годину чи що чекали ми, сидячи в холодній прихожій. Нарешті вийшов до нас старенький, сивоватий дід, взяв губернаторську записку, і, прочитавши, мовив: «Де ж мені з вами дітися? Губернатор пише, щоб над вами «учредить строжайший полицейский надзор, впредь до особого распоряжения»: в тюрму б то, чи як? Я, а за мною і жандарми стали уговарювати його, що тюрма зайва річ, я і так не втечу. Насилу вблагали: згодився, щоб я їхав в готель. Об'їздили ми чотири готелі, але жодної кімнатки не було в них, бо на той час в Вологді був ярмарок. Вернулись ми назад до «частного», просити поради, де нам притулитися на ніч. «Частного» не //136 було вже дома, десятник пові[да]в нам, що він не швидко вернеться і порадив їхати до губернатора. Приїхали, аж тут і

«частный». Він, поговоривши з губернатором, вирядив квартального, що поїхав за мною і де-небудь примостить мене на ніч. Приїхали знов в готель «Вену» (настоящий свинюшник оцей готель!). Квартальний гукнув «тотчас очистить номер». За півгодини я сидів вже з своїм квартальним в «номері» (хатка завбільшки з стайню). Жандарми поїхали ночувати до «своїх», в казарми. Отак, проїздивши по місту більше чотирьох годин, сидів я в теплій, хоч і вонючій і брудній хаті, і пив чай. Квартальний не схотів чаю, а прощаючись зі мною, прохав, щоб на мій кошт випити йому в буфеті «Вены» одну «рюмочку». Вже би так, я згодився. (Він за один вечір напив на мою кишеньку, здається, на 2 р. //137 Тоді я був молодим, жвавим парубком, а тепер? Тепер за 23 роки нікчемний, без сили, без здоров'я, батько семи дітей!... От життя!... Позаду заслання і по переду заслання! Прожити 23 роки тільки на те, щоб знов в роковини цього дня стояти на порозі нового заслання!

І жаль бере, і сором за таке нікчемне життя! Ні для себе, ні для людей. А через що? Е-ех! Ліпше не згадувати, не розверезувати болячки. Хіба, повернувшись з Вологди, я був коли на волі? Хіба не в тюрмі (що з того, що широкий і великий, а все-таки тюрмі!) прожив я свій вік. А міг би інакше улаштуватися, коли б був не дурний, да з 1866¹⁵⁴ цілих 20 літ не голубив дурної надії, що от-от поіншає, лучшає, стане можна жити і голосно думати. Ех! Дурнем жив, зате десь на чужині в тюрмі і поляжу дурнем. Так нащо піч пече! 19 Січня. //138

Невимовно сумну звістку принесли часописи: в Варшаві по процесу Барожского чотирьох чоловік повішено! О! Господи! Та коли ж скінчиться оця страшенна лиха година! Чоловік вішає чоловіка! Скажуть: «злочинця». Нехай і злочинця, та для мене він чоловік і в мене серце обливається кров'ю, душа болить за чоловіка, за відібране у нього життя рукою чоловіка! Ніяка філософія не може мене запевнити, що чоловік має право відняти у другого чоловіка життя! Ніяка філософія не доведе мені потреби такої лютої кари, ніщо в світі не затихомирить в моїй душі лютого болю, кожен раз, коли я читаю звістку про кого будь покараного смертю!! До всього чоловік привикти, навіть до тюрми (нам до цього і привикати нічого, ми й родилися в тюрмі), але ж от //139 25 літ привикаю і не можу привикти до того, щоб байдуже прочитати звістку про повішеного, або розстріляного! А скільки було цих звісток за 25 літ!! Не споминаю вже про повішених і постреляних в рр. 1861-1864 поляках, але починаючи з 1878 року скільки їх було? В Одесі засуджено і повішено 14, в Києві – 8, в Полтаві – 1, в Петербурзі – 15, в Харкові – 3, в Варшаві – 4, разом 45 душ за 8 літ. Це тільки ті, що я відаю з часописів, та й то ще певно не всі, а скільки таких, що про них і згадки в часописах не було!!

За що, за що, а за те що Дрентельн нікого не конформував на смерть, історія пам'яне його незлим, добрим словом!

Зараз одержав звістку, що жандарми збираються зробити у мене цими днями нову ревізію. Чого їм ще треба? //140 Кажуть, така доля постигне ще

кількох людей, а замір такий: «забирати і нищити все, що здибають писаного по українському». От попрохав би я яког[о] будь європейського чоловіка, нехай би він зрозумів, чи можна жити, чекаючи щогодини таких гостей, а ще важніша річ, чи можна письменникові що писати? Майже чи не увесь час, як почав я писати, мені доводиться ховатися з своїми писаннями, навіть з само невинішими, не звертаючи жодної уваги на зміст написаного. Який вже там зміст, коли в 1869 р. у мене позабирали поговірки і слова повиписувані на картках для словаря! Мусив по неволі хвататися якомога швидше скінчити і подати на пошту всяку роботу, яку розпочинав, а коли чого не скінчиш, так мусиш в чужому дворі переховати нескінчене, щоб дома не лишалося на //141 ніч нічого, бо «невесть ні дня, ні часа в он же приїде» злодій. Як не певний я, що в моїх писаннях жодного «противозаконного» слова нема, але ж певніший, що навіть і переклада безцензурованого заберуть і тоді – пиши: пропало!

І всім байдуже про те, як отаке заяче життя деморалізує людей! Як воно може тихих і сумирних людей доводити до озвірення!... І кому ж про це яке діло? «До Бога високо, до царя далеко»!!... А ти терпи та стережись сам не тямлячи чого!!...

20 Січня.

От вже вдруге за три тижні нового року «Киевлянин» з своїм «чистоплотным» Тальбергом цькує і бреше на «Діло». Сьогодні в числі 16-м повідає, що йому – «Киевлянину» – з «источников вполне достоверных» відомо, що «Діло» має усіх пренумерантів //142 600 і з них на Україні 450, а на Галичині – 150!!! Від Белея¹⁵⁵ і Гладилевича¹⁵⁶ я чув, що «Діло» в Галичині мало 1200, а на Україні 90 пренумерантів. Та не в тому сила! «Діло» заборонено тепер в Росії і «Киевлянин» про це знає з урядового повідомлення цензора. Питаю я: на що ж йому потрібно стало оця брехня? На що він б'є ослічим копитом припаятого на цеп лева? А от на що: треба ж чимсь виправдати Рафальського, раз оце, а вдруге – собача вдача гавкати не дає спокою. Ця брехлива звістка головою видає Рафальського і його Львівських запродавців і разом запевняє, що С[амійленко] правду подавав мені, переказуючи на підставі яких мотивів Площанський і Марков благали заборонити «Діло». Очевидна річ – коли б «Діло» справді жило пренумерантами з Росії, то вже ж коли їх через заборону не стане, то воно мусить зачинитися. Ну, то вже нехай би собі //143 брехали в «Киевлянине» отакі пройдисвіти, як Ярон – жиди і такі хабарники, як Рафальський, але можна б брехати, не роблячи політичного доносу. Так ні ж! Вдача своє бере: «гони природу в дверь, она влетит в окно». А природа сучасних «героїв» – доносити, клеветати і наживатися. Оця «природа» не може не робити доносів і «Киевлянин» кінчає інсинуацією: «связи «Дела» с Киевом очень прочные». Це значить: хоч «Діло» й заборонене, але ви – Новицькі, Озерець[ковсь]кі – caveant!!

Гидко, хоч і відповідно підлій натурі! Знає собака добре, що на вітер бреше, але бреше, бо тямить, що коли вона не брехатиме, не страхати

«консулів», то стратить у них свою вагу! Наганяти на всіх ляк, паніку, держати людей в переполосі – от вдача і задача усіх таких гідких людей, котрі живляться «крохами от господского стола». //144

Історія, кажуть, не подвоюється. Не йму я цьому віри: я бачу факти, що вже за мого віку подвоюються, навіть в тій самій формі. Коли почалася в 1861-2 р. колотнеча в Варшаві, а там і в Петербурзі, спершу за матрикули в Університеті, далі пожежа «Гостинного двора», як почало застилатися сумними темними хмарами край небо царювання Імператора Олександра II, як став уряд полошитись і жахатись реформ, зараз пішло цькування і доноси, майже усі з російсько-жидівської преси. Чого-чого тоді не плели на українофілів і українофільство в пресі, починаючи з жидівського «Сіону»¹⁵⁷ і кінчаючи катковскою «польською інтригою». За цькуванням і доносами пішли утиски українського слова і заслання навіть таких «революціонерів», як я. Точнісінько те самісіньке діється тепер. Хто не цькує нас? Вже про «Киевлянин» нема //145 що й казати!! Варшав[ський] Дн[евник]¹⁵⁸, Русь – Аксакова¹⁵⁹, С[анкт]-п[етер]бургские Ведомости – Авсеєнка¹⁶⁰, Новор[оссийский] Телеграф¹⁶¹, Совр[еменные] известия¹⁶², etc. etc. etc. Цікаво, що як тоді, так і тепер цькування і гавкання розпочали жиди, а за ними урядові шпиги-ренегати. Мабуть, це цькування є психологічний недуг, і недуг заразливий, бо навіть люди ліберальні і, колись здавалося, чесні, переймаються цькуванням. От, наприклад, «Историч[еский] Вестник» (редактор Шубинский¹⁶³) досі здавався чесним органом. Співробітником його був Костомаров. «Істор[ичний] Віс[ник]» з часу смерті Костомарова не переставав подавати звістки з його життя, виявляв свою прихильність, свою велику симпатію до цього українофіла, лаяв на тих доносчиків, що донесли на Костомарова в 1847 році і т. ін. Нарешті в книжці 1885 р. поруч з статтями про Костомарова друкує огидливо-брехливий донос Модестова¹⁶⁴ на українофілів. //146 Василь Модестов споминає, як він професорував у Києві в університеті. До 1874 р. я не жив в Києві і не відаю, що правда, а що ні з того, що повідав Модестов про університетські партії і боротьбу їх, але добре тямлю, що «українофільської» партії з таким впливом, якого надає їй автор, не було в університеті. В споминах Модестова скрізь тхне егоїстичне самолюбство, національна пиха, горойжливість і політичні інсинуації. З прямим доносом він не виступає, бо шкода ж! він «ліберал»! аж на кожній сторінці він де треба, де не треба тиче «мы великороссы, представители государственного единства». А відсіля виходить от що: «з нами боролася і ворогувала партія українофільська, ми – заступники державної єдності, а вони значить – супротивна нам, себто сепаратистична». Сіліна, що був ворогом національності української, він залічує до українофілів //147 і закидає болотом. Драгоманова видає дурним і політичним баламутою, за те Лучицький у нього «даровитый ученый» і «честнейший человек». Лучицький, повідає Модестов, «не ладил в то время с украинофилами». Що до мене, то коли б я був на місці Лучицького, я б не хотів, що б мене отак, як його хвалив такий чоловік, як Модестов. Усе лихо, яке коїлось в університеті

до 1878 р. уся колотнеча і інтриги між професорами заподівала «малороссийская партия». Не відаю, скільки тут правди. Але відаю, що от в чому настояща брехня: пишучи спомини про університет, автору треба було приплести і Галичину, і повідати, що Драгоманов, «значительнейшую часть своей командировки за границу провел в Галиции, с целями нимало изучению древней истории не способствующими. Цели // 148 эти обнаружились отчасти по возвращении его в Киев... Українофильское движение, проявившееся в Киеве по возвращении Драгоманова было энергически поддержано украинофильскими органами в Галиции, в особенности газетой «Правда», в которой постоянно помещались статьи о России, присылавшиеся из Киева, и которым нашла здесь многочисленных читателей», далі йдуть погані інсинуації на «Киевский Телеграф» і на відділ Географічного Товариства. Коли ми прирівняємо оці слова до того, що пишуть до Рафальського Площанський і Марков з Т[овариств]ом про «Діло» і те, що сьогодні надруковано в «Киевлянині», то великої різниці не помітимо. Прикро мені згадати, що те саме, що пише про «Правду» і Галичину Модестов я слово в слово чув торік 10 липня від Новицького! Чудно, що професор і жандарм в //149 одно брешуть! Новицький тоді читав мені свою записку «Об украинофильском движении». Там що слово, то брехня, плітки, зібрані десь на тих сплітниках, що сходилися колись у Шульгіна¹⁶⁵, а тепер у Юзефовича. Новицький повідає в своїй записці, що гроші на видання «Правди» дав, хто б ви думали? Зроду-віку не вгадаєте! «Граф Владислав Браницкий».¹⁶⁶

Другий день знов мені так погано, що ледве ноги по хаті тягаю. А душа – Господи, як ниє, як болить!... Учора наснився покійний тепер В. Ів. Пестеров, а сю ніч – Костомаров. Обидва мерці, обидва дорогі і любі мені люди. Обидва гуляли зі мною десь в саду. Чи не ознака це того, що й я мушу небавом простувати до них на той світ. Коли б вже швидше!... Тяжко! Невимовно тяжко жити. 21 Січня. //150

Чого мені так тяжко і так трудно? Чого у мене так не вимовно душа болить? Зі сторони дивлячись, ніхто не повірить, які муки гнітуть мою убогу, сироту-душу! Ніхто не відає, як хто обідає! От свята правда! З боку дивлячись, люди говорять про мене: «що йому: живе в теплі, в добрі, про завтрашній день йому байдуже, матеріально цілком забезпечений і т.д. і т.д.». Чув я таке кілька разів прямо в вічі від людей, котрі не вміють двоїти душею. А що коли б хто зазирнув в душу та побачив, яке там пекло, яких мук стоїть мені оте «матеріальне забезпечення!»... Що у мене є? А нічого! Хіба те, що є, хіба воно моє?¹⁶⁷ Та коли б я мав тепер своїх 500 руб., то не варили б отак з мене води і крові!... Хто повірить, що у мене ні за що чобіт править? Хто пійме віри, що отой чай, //151 що я п'ю дома, та й обід, що мені ставлять такі для мене гіркі, що от вже три місяці я не маю сили дообідати!! Хто пійме віри, що в домі я гірше останньої наймички? Хто пійме віри, яку я зневагу переносю? Та й стою я того: бо коли б у мене було більше сили волі, більш самолюбства, я б давно повинен наложити на себе руки. Колись я гадав, що

цим нароблю всякого клопоту сім'ї, неслави для неї. Ні, це дурниця! Просто не маю сили волі, або ті болі душевні, муки, туга ще не такі великі, щоб їх не можна винести. Значить, ще не в кінець надопікло! Буде гірше, безпримінно буде. Що стоїть перед мене? Заслання, і чи на засланні, чи тут життя чужим коштом і попреки!!... Одне спасіння – діла мені треба, діла такого, щоб хоч 50 р. на місяць міг я заробити собі! //152

Ніколи я не чув такої як тепер потреби з ким поговорити, повірити свою душу, вилити словами, хоч частину тієї живиці, що клекоче в душу. На дворі хвища¹⁶⁸, але я не міг сидіти дома. Пішов до Ан[тоновича] – нема дома, теж у В[?], у Н.¹⁶⁹, у Л.¹⁷⁰ ... От яка тяжка самотність в громаді, між людьми! Маю сім'ю, між ними є майже дорогі діти, але ні! Їм не можу я, не смію, боюся, не пересилю себе повірити свою душу. Хіба вони не бачать моєї туги?... Ба! Хіба вони не насміялися вже над нею, хіба вони не нехтують ею щодня?... Ох багацько, багацько я побачив сімейного лиха за останній місяць, чи півтора... І тим гірше, тим тяжче мені, що я їх так безмірно усіх люблю, не маю сили одірватися від них!...

Людей хочу бачити і не можу, не смію жодного чоловіка покликати до себе. За //153 те, що Бар[вінський] був у мене, со счетом десять раз чув докори за те, що п'ять разів збиралися у нас читати переклади – і тут без поприків не обійшлося! Кажу я: «Нехай собі танцюють (це на 14 грудня) аби не цілу ніч», а мені на це: «а як збиралися читати, то сиділи ж до 3 години...». Торік хотів я покликати декого, справити свій 25-літній ювілей, а мені на це: «я не хочу, щоб збиралися у нас 18 січня і не буду дома». І справді пішла і всіх дітей забрала... З того часу я зарікся доки живий не звати до себе гостей. Через те і сам мушу ніде в гості не ходити. А люди не знають цього, не знають чому я ні до кого не можу ходити, та й ремствують і мене цураються.

Зятя Наумовича Покрживальського послали «учителем» в Умань і призначили йому 500 р. «из особых сумм», крім учительської платні... Це ж за що? Щоб стеріг та сичив. 24 Січня. //154

Л[євицьк?]ий просидів цілий вечір і цілий вечір нарікав, які наші люди нестали в своїх поглядах і думках: Іконников¹⁷¹, каже, тепер гонить Петра Лаврова¹⁷² на чим світ стоїть, а кілька літ назад посилав до нього через руки його ж Л[євицьк?]ого книжки свої, надписуючи «лучшему из русских людей»... Так само й Суботин¹⁷³. Що ж тут для нас дивного або чудного? Де ж у нас люди, а не лакеї? У нас «хоч батька попроси, за шмат гнилої ковбаси дак віддамо!». Що ж з того, що професор чоловік невічений? Сама просвіта без доброго виховання не варта й мідяного шага. Он більш ніж цілий рік у професора Буланова не було для Ренненкампа іншої назви як «злодій», а тепер він каже, що Ренненкампф «истинно честный человек». Ба! Не диво! Ренненкампф, що[б] помиритися склопотав Буланову 1200 р. нагороди. От і погляд, і думки перемінилися! //155

Щоб люди шанували свої думки, свій символ, не відрікалися від нього, треба, щоб вони плекалися духом того символу, всосали його з молоком нені, щоб вони до свого погляду, до своїх думок доходили тяжким шляхом розвою

і досвіду, а не переймали всячину з вітру і не ковтали її нерозжувавши. Тоді б не було у нас ніяких «иллюзий», не було б ренегатства, не було б того морального заразливого недугу, що обгорнув тепер трохи чи не всіх нас людей «інтелігентних». 27 Січня

Все, що повідали мені про ревізію, мабуть, брехня, та й слава Богу!... Не страшне падло, гидка його вонь.

В 2 числі «Зарі» на першому місці надруковані афоризми Федоровича. Таких афоризмів можна написати на цілий віз. 28 Січня. //156

Черніговці розповідають про свого губернатора Анастасьєва таке, що більш походить на байку, але запевняють, що то тяжка правда. Якийсь піп, після того, як губернатор висік різками двох старшин, став казати, що старшин не можна сікти. Урядник-посмітник, почувши цю річ «по долгу службы» вступився за губернатора. Слово по слову, та й дійшло до сварки, а далі і до чубової попа з урядником. Піп так розлисарів¹⁷⁴, що впився зубами в посмітникову руку. Губернатор пише до архієрея, щоб зараз зсадив попа з парафії, бо піп «проливши кров, не может совершать безкровной жертвы». Архієрей послухався. Просидів піп без приходу, обоївся, обносився, бачить, що воно не мед, та до архієрея прохати парафії. Архієрей каже: я нічого проти тебе [не маю], йди до губернатора прохай, коли згодиться, я дам приход. Пішов пан-отець. Вийшов губернатор до нього і, почувши хто він такий, зразу, не говорячи дурного слова, за патли попа: //157 «Так це ти, каже, кусаєш урядників за руки! От же тобі!» та впроволочку. Піп не будь дурним та й собі губернатора запекло б'є... пішла сутанія! Збіглися люди, розвели «борців» і відвезли попа до шпиталю як «божевільного». А що ж скажуть лікарі?

Ювілей нашої 2-ї гімназії скінчився тим, що Голубцов таки проковтнув Тумасова. Міністр звелів перевести його в Полтаву. Не везе київським ювілеям... 29 Січня.

Професор Микола Дашкевич¹⁷⁵ образився на студента за те, що зустрівши його на вулиці не зняв перед ним шапки і пожалівся інспекторові «за неисполнение предписанного законом чинопочитания»... Невже це правда? Читали мені лист з П[етер]бурга від В[?]а, пише, що в останній раз, як був Ренненкампф у П[етер]б[урзі]. Покликали його на пораду до комісії, котра тепер працює над новими статутами для дівочих курсів. Ренненкампф про київські курси //158 повідав, що це не курси, а «публичный дом». Таку його думку заклала комісія в свій протокол.

Вельми здивував мене сьогодні Ліндфорс¹⁷⁶. Нарікаючи, що в сучасному письменстві чисто начисто нічого читати, додає: «А тим часом, дивна річ! Я читав у «Русской Мысли»¹⁷⁷, що есть царский приказ – poraditsya, щоб завести університети в Чернігові, Пскові і Пензі. Нащо ті нові університети, коли і старі от-от позачиняють». Як я не силувався не міг запевнити

Ліндфорса, що він не дочитавсь «до хреста», що той приказ був виданий сто літ назад і «Русская Мысль» так і подає не як сучасний, а як виданий року.

От з якою увагою адвокати читають «законодательные постановления». Кинув оком на одно слово – і досить! Усе зрозумів!

1 Лютого. //159

Яка погана у мене вдача: коли я знаю, що горить у нас світло, да в такій кімнаті, в котрій нікого нема, на кого можна пожитись, що потушить, я не можу заснути доки не буде світло потушене. От через це кожен раз, коли жінка, йдучи з дому, велить щоб світла не тушили, доки вона не вернеться, я мушу вартувати і не спати доки не вернеться, а трапляється це не рідко. І кожен раз після такої ночі у мене голова тріщить. Так само не можу заснути, коли знаю, що біля малих дітей нема нікого. Сю ніч старші діти з матір'ю справляли «філантропію», танцювали «на користь» убогих дітей. Як я не примушував себе, а не міг заснути доки не вернулися з балу. А вернулися о 4-й годині... Цілий день голова ніби гарячим оловом налита.

Чув увечері приємну звістку: кажуть //160 Дрентельн, довідавшись про те, що коїть в Чернігові губернатор, написав до міністра, щоб зсадити Анастасьєва. Дай боже, щоб це було правдою.

Голубцов зробив «выговор» проф. Кулаковському за те, що він заявив на факультетському засіданні, що доцент Петр (чех-обруситель) не тямить того, чому взявся вчити студентів.

Василя Семевського¹⁷⁸ (доцента) вигнали з П[етер]бурзького університету і написали по всім округам, щоб його не брали ніде ні на учителя, ні на доцента. Себто за статтю його про фінанси за часу Катерини II і за статтю в «Р[усской] Стар[ине]» про Костомарова, і ще більш за лекцію про життя і вагу Костомарова, як історика. Може, це ще тільки одна поголоска. Тепер яких тільки поголосок нема! Навряд чи брехали, коли люди стільки як тепер. 2 Лютого [18]86. //161

По своїм обставинам, по тому, що я в цьому році не бачу жодної можливості заробити власною працею грошей (торік я заробив 350) я повинен примусити себе не робити видатків на те, без чого можна обійтись і залишити такі навички, які в моєму становищі вважати можна за розкіш: 1) не їсти третьої страви, 2) не курити тютюну і 3) не пити після обіду чаю. З першою я справився: за два м[іся]ці привик так, що третьої страви мені й не заманеться тепер. Трудніше справитись з другою. Кинув курити 1 лютого. Одначе зразу не зміг: першого дня покурив тільки шість разів, другого – чотири рази, вчора – тричі, сьогодні – двічі. Я не гадав, щоб так трудно було відвикати: сам якось не свій, так нерви не спокійні, що не те що писати, або читати, навіть сидіти спокійно не дають. Бігаєш по хаті, наче чого шукаєш, якось нудно, //162 сум, журба якось облягають дух, особливо у ввечері, коли візьмешся писати. Думки наче замерзли, слова не йдуть: треба наче видавлювати їх. Одно слово: вельми поганий стан духовний! Все чимось недоволен, все щось дратує тебе. Отже, треба видержати, перемогти себе, хоч

би що! Цього вимагає просте бажання не брати на себе «не моєї» копійки. Я вважаю, що по праву з власною працею зароблених грошей я більш не можу на себе брати як 600 р. Мені кажуть: твого нічого нема! Це раз, а вдруге, хоч би я й нехтував таку річ, то вже ж воно виходить такий рахунок: за хату з топливом і світлом треба б дати 300 р. за обід, двічі чай – 20 р., лишається 50 р. на прачку, одержу, обув, пошту... А на тютюн нема. Значить і не треба курити. 2 Лютого. //163

Четвертий день здоров'я моє погіршало: четвертий день о п'ятій годині вночі прокидаюсь я від болей в лівому боці, мишцях і лопатках, а далі починаю мерзнути, дрожати, отак аж до 10-ї години. Вже вчора й хину брав, не допомогло.

Хоч би вже швидше виходив мій присуд: чи на заслання, то й на заслання. Може й там гірше не буде, або швидше буде всьому кінець. Ніяк запевне не можна довідатися навіть де справа і що з нею. Жандарми кажуть «своевременно будет вам объявлено». Шепелева не хочу питати, бо коли він раз збрехав, то яка ж гарантія, що вдруге не збреше. Казав, що опит свідків і експертів має нестемнене право, і що для справи і для слідчого це умова «sine qua non»¹⁷⁹: а показалося, що нічого цього й не зроблено. Вдача російського урядника брехати, хоч би й ні на що було. //164

Заслання не минуть мені, до цієї думки вже я привик... от тільки страшно, як повезуть етапом... це ж тяжкі муки! З моральними муками я справлюся, а за фізичні хто його зна!... Бачу, що всі мої пикловання і клопоти, щоб як-будь... оце... полетіти, перелетіти – ні до чого не доведуть. Тут без доброї чиеї допомоги нічого сам не вдієш: а помічників щось не видко. К[?]ий згодився було, злякався, казав: «Не далі, як до 3 лютого даси певну звістку». І досі ні слова: і сам очей не показав, заходив до нього в готель, кажуть: виїхав з Києва. Певно, що така сама буде і К[?]ва обіцянка... Ні! На це спасіння шкода сподіватися. Крути не крути, а прийдеться вмерти, або інакше «стопа моя направо» по словам Новицького. Неохота лягати живим в могилу, а мабуть положать. 5 Лютого. //165

Канва для оповідання, котрого ліпше ніколи не писати. На чоловіка, батька великої сім'ї¹⁸⁰, напала напасть: «за шмат гнилої ковбаси»¹⁸¹ причепилися синемундирні охоронителі і пішли руками й ногами працювати, щоб запроторити його куди там на Сибір, чи до Акмолинську¹⁸²... Тягнеться справа вже п'ятий м[іся]ць, чи півроку, і дратує, підбурює нерви. А нерви у 50 літ чоловіка, покаліченого і фізично, і пололеного, і приголомшеного морально, і без того танцюють. Здоров'я його давно підтоптане, жінка не йме йому в силу віри, запевнила в тім і дітей: «Хто не здужає той лежить, каже вона». А з цього старші діти натурально виводять: «значить, коли батько не лежить, то він здоровий, то він бреше, що недужий».

Духовного стану цього чоловіка, його світогляду ніхто в сім'ї не тямить, ніхто й не хоче тямити. Вірніше мовити: усі тямлять фальшиво. Тоді як бралися, у нього нічого не було, //166 як кажуть, шага за душею. За жінкою

було віно... Неумисне попсував він, як свояки його жени, віддаючи віно, остерегли її, щоб воно «не пішло на українські книжки». Його (нехай буде Петра) глибоко вразила така осторога: він поклявся, доки живий не взяти з тих грошей ні копійки ні на що українське і жити так, щоб, вмираючи лишити усе те віно цілим. Він виконав свято, хоч з великими муками ту обіцянку¹⁸³. Нарешті ще заробив власними руками і додав до того віна третину його. За кілька таких літ він озирнувся назад, згадав про свого старого Бога, і поклявся останнє життя віддати цьому Богу, а не Мамоні¹⁸⁴: він вважав, що як чи інак, а % з котрих можна тихенько прожити, то й нема нащо служити Мамону: він був певний, що він не здолає разом служити і Богу, і Мамону. До того ж здоров'я вимагає, щоб служити Богові так проводити строге регулярне життя.

Минає якийсь час: Петрові каже жінка (після свар//167ки за те, що не хотів на щось дурне грошей викинути): «Ти обікрав мене, ти обкрадаєш дітей! Не мішайся ні во що, верни мої гроші».

- «На! Тобі всі гроші, і твої, і мої, нехай і мої будуть твої». В його голові, душі, в серці з цих слів усе перевернулося догори... Відсіль щоденний жаль за минулим, щоденне дратування, нерви... А з другого боку, щоденне підбурювання дітей, тільки не прямо, а вмійючи, на догад буряків¹⁸⁵, по мисливськи. І всі старші діти стали певні, що батько їх ворог. От нещодавно сидять, обідають: батько каже:

- «Негарний, не смачний сьогодні борщ...».

- «Що поставлю, те й їж, не витребенькуй ще...».

Відповіла мати, а середюща дочка, аж засяяла, та її очі, лице і говорили: «А що! Зпик рака...». Далі-далі йде більш і більш йде нехтування Петра в сім'ї і разом з тим більшає сума чисто чувствених потіх в сім'ї: танці, театр, залицяння (Студент 21 рік з молодницею 40 літ і навпаки дівчина 16 літ, мужчина 45). //168

Нарешті занедужав Петро. На лихо випало так, що недуг прийшовся на той день, коли справляли іменини дочки: назвали гостей. Петро і фізично, і морально не здолав вийти до гостей. Сидів в своїй хаті. За вечерею син виходить на серед хати і умисне так, щоб почув батько гукає тост за здоров'я... думаєте батька? Як раз! За здоров'я...

Що б мусив зробити в той мент чоловік з більшою силою волі, ніж у Петра?

З того часу, день в день, кожен налічує наче по черзі дратувати Петра. На його душевні муки ніхто жодної уваги не звертає: його невимовно мучать істинні утиски українсько-руського слова, всі бачать, і всі ще більш дратують його – умисне діється усе наперекір йому. Трохи не два м[іся]ці він майже не обідає, бо за обідом або таке, що їсти не можна, або таке, чого він зразу не може їсти. Мовчить він, та мовчки лютує... А тут //169 щодня нові звістки про пильнування жандармерії, про нові утиски взагалі... Перед день усю ніч через болі без сну, голова болить увесь день. За обідом жінки не було, десь ходила з дому: Петро мовив, що юшка, наче камінь. Після обіду, як вернулася жінка, старший син зараз доніс їй, що батько от що за обідом

сказав. Усі четверо зачиняються в осібну хату, що там радять – невідомо, а за чаєм починають [?] дратувати Петра, прямо вже дорікаючи за обід... Далі йдуть докори усім, що може брехня вигадати... Фінал... Який ж фінал? Яку б не придумав н[ісенітниц]ю, не буде тим, яким він був справді...

Чим скінчив Петро? Вже ж не тим, чим би другий скінчив на його місці, пулею, ножом, петлею, ні! Він кинувся втікати: куди? Куди очі... але... Овва! Капітала за душею нема! З чим же тікати... То в петлю лізти! Де там! Настоящий «падлец»... не має сили наложити на себе руки!... //170 Не має сили плюнути на тих, хто на нього плює. Вони хіба зрозуміють тебе! Дурень! Ти для них і помреш «катом і гнобителем їх»... Так здобудься ж цього фактами, покажи їм факти... Нехай же недаром судять...

Ні! Ні! Все оце біс знає, що таке... 4 Лютого.

Чув, що засланий з Одеси в Минусинск Василь Маслов утік і вже пройшов 1200 верст, як десь на дорозі заарештував його волостний писар Львов, син [ні]бито декабриста Львова.

«Киевлянин» знов льє поміями. «Перепечатав» з варшавського Дн[евника] статтю про українофілів! Стаття вже прямо безглузда: річ йде в ній про те саме, про що запевняв мене й Новицький, що «українофіли дбають про політичний сепаратизм з гетьманом на чолі» і що навіть «є кандидат в гетьмани». Більш би було правди, коли б хто запевняв, що українофіли дбають витворити Пирятинську республіку! Цікава річ, що оця божевільна нікчемна гадка про гетьманів //171 більш 20 літ панує в головах російських урядників. Петербуржці ймуть їй віри, нічим, здається, у них з голови не виб'єш її, нічим не доведеш, що треба спершу збожеволіти, а тоді вже бажати відродження гетьманщини. Цю дурницю вбили в голови і піддержують субсидовані часописи, як «Киевлянин», жандарми та слов'янофіли, добре розуміючи, що це нісенітниця, але гукаючи про неї, полошиш вищий уряд, а собі дещо в кишеню дбаєш. Цікаво, що цю дурницю пустив вперше в офіціальний мир частний пристав Стафієвський. Йому колись генерал-губ[ернатор] Анненков¹⁸⁶ поручив «исследовать украинофильство», от він перебравсь попом, взяв гроші з казни і їздив слідити і вислідив, що «українофіли дбають про сепаратизм з Гетьманом». 8 Лют[ого].

«Заря» зійшла, ожила, Андрієвський вернувся. Ку[?]р каже, що стратив через цю перерву 18000 р. Я цьому вірю, бо інакше за що би «Киевлянин» платив Рафальському! //172

От чоловік, що про нього можна сказати: даліше йому нікуди йти. Він не кришечки не соромиться і голосно говорить: «я написал на Конисского такой донос, что его съедят! Я ему покажу, как на меня жаловаться! Я еще напишу на него хоть 20 раз, а добьюсь его ссылки».

Кажуть, реакція є, злочин! Може воно де і так, а у нас реакція є заразлива міазма, з котрої виходить моральний і психічний недуг. Хіба здоровий чоловік може пишатися клеветою, хвалитися брехнею, славитися

доносами. Реакція деморалізує одних, наганяє страх на других і доводить до психічного недугу. Люди починають тремтіти, жахатися кожного хто має «владсть» і ненавидіти в душі ту саму «владсть», переводять свою ненависть з частинного на загальне, стають самі лакеями, рабами, на жодні правила елементарної моралі не звертають уваги. Та й трудна річ вважати на мораль, коли треба стерегтись, //173 щоб за моральний вчинок не опинитися де в Сибіру, не лишитися без хліба, коли кожен добре тямить, що замісто моралі виступають «охранительно» клевета і самовольє кожного «владсть имущаго»... Хто не тямить, що ми вже 3 роки, коли не більше живемо не по закону, а «по волі начальства», а «начальство» – плює на закон і що хоче те і діє. Закон наказує в середині академічного року переводити учителів з однієї школи до другої. Як же оцей закон виконують у Києві? Ото перше всього відповідає історії з Тумасовим, ну нехай вже перевівся до Полтави, а звідтілть кого сюди – нема! Треба було потривожити трохи не по всіх гімназіях Тумасова з гімназії в реальное училище, звідтілть Матченка, та не на місце Тумасова в київ. гімназію, а в київське реальне училище, а звідтілть [?] в 27 гімназію. Це не кінець! Напала якась чисто недугова охота турбувати переведеннями інших учителів! //174 За місяць чи два ось скільки людей зірвано з своїх кубел, не вважаючи на те, що інший чи жонатий, сімейний, може і своєю хатою завівся. Директора реального училища Палієнка перевів Голубцов в Полтаву (Палієнкові до пенсії було кілька місяців), він не поїхав, вийшов на пенсію. Тоді ж таки переніс директора з Умані до Нов[города] Сів[ерського], а з Новгор[ода] Сів[ерського] до Каменця. За місяць чи що, знов [?] перевів в Полтаву, на місце його в Острог – [?] з Умані, на місце [?] в Київ – Турчаковського... Одно слово, що я знаю, то за 2 м[ісяц]і Голубцов перетурбував 22 учителів. Досить сказати, що з серпня в Умані третій директор. Ото добрий вплив для учителів!... А для учителів, хіба це не деморалізація...

Чув що жандарми експертами в моїй справі покликали Царевського¹⁸⁷ і Федотова-Чеховського¹⁸⁸. Першого зроду я й не бачив, другого знаю: чоловік літ 70, зовсім безпа'ятний. Це їх Ренненкампф з Рафальським назвали, як знатців... //175 Може це брехня, бо стільки з різних кінців розносять всячини, що не тямити, де й правда. Навіть жандарм Новицький і той відбріхується. Зустрівши Григоренка запевняє його так (ні з цього ні з того): «Не розумію чого К[ониськи]й турбується, діло його нівідь що, по моєму, то йому більш нічого не слід як «внушення», але не моя сила». А Ренненкампф додає Р[?], що «Генерал-Губернатор вимагає, щоб Новицький дав від себе таку пораду, щоб К[ониськ]ого заслати до Туркестана, але Новицький не згоджується на це»...

Яка подла жандармсько-ренненкампфівська політика! Хто і що вимагає її? От вже чисто: «Подлость для подлости». Про Дрентельна можна всячину говорити, але одного ніхто не може не визнавати, що він чоловік прямий, ніколи не кривить душею, не двоїть, що думає, те й каже. Цілком супротивні (як кажуть, діаметрально протиположні) йому Новицький і його «ліга». Коли б Дрентельн був такої думки (яку накидає йому Новицький, //176 він би

не таївся переді мною, а прямо вирік би тоді, як я був у нього). Новицький митикує так: коли він упорається коло мене, то всю вину зверне на Дрентельна, дурну публіку одурити не штука. Особливо як ще запомогтиму той «чорний Кабинет», що під верховодством вдови Демідова¹⁸⁹ і колишнього губернатора Гессе¹⁹⁰, збирається ради єдиної мети – шкодити Дрентельну.

9 Лютого.

Голубцов, призвавши до себе проф. Хр[?]цевського, мовив до нього: «я запевне знаю, що ви поміж своїми [?] не добре говорите про ректора Ренненкампа. Отже остерігаю вас, коли ви не залишите цього, коли ви не перестанете говорити, що ректор злодій і шпиг, то я прохатиму міністра, щоб з вами так зробили, як з Муромцевим¹⁹¹» (себто вигнали з професорства).
//177

Всяка війна нехтує і зупиняє закони моральності. Реакція це та ж сама війна. Так нема нічого дивного, що в нас тепер знехтувані всі закони моральності. Натомість панують закони брехні, клевети, доносів і лицемірства. Ця багнюка все більше і більше затягує, засасує навіть і таких людей, котрі досі здавалися людьми не лихими. Реакціонери не хочуть цього признати, та й не корисно їм це признати. І нащо? Коли вони тепер скрізь панують абсолютно і що хочуть, те і діють, та ще й самі покривають свої події жалованьєм про підупад моральності. Приміром Побідоносцев¹⁹² видав закон, щоб заборонити на похоронах вживати вінків. Ну, і нехай би доводили потребу цього закону тим, що вінки і всякі прикраси світські «противні правилам православної церкви». Нащо ж тут приплітати «демонстрацію», а ще гірш – нащо плести, що вінки на похоронах //178 противні народній моральності і знищують її!!

Або оце хіба морально: проф. Славатинський¹⁹³, прийшовши в аудиторію, читає студентам не лекцію, а письмо міністра Делянова, а в цьому письмі Делянов вихвляє його за «ідеї» цілком супротивні тим, які колись проповідував Славатинський...

Запевно довідався, що експертами Царевський і Чехівський. Ренненкампф кликав далєбі Царевського і натякнувши, що йому от-от кінчається служба і що мов на нові 5 літ треба, мовив йому, щоб «експертиза ваша не расходилась очень с заключением Рафальского».

15 Лютого. //179

1886

Січень. Щоденна робота

1. Оповідання «Бугай». Листи Огоновському, Барвінському.
2. Оповід[ання] «Слушний час» (початок)
3. Переклад. Юрій Хмельницький 10 сторін[ок].¹⁹⁴
4. Переклад Смирнова 10 стор[інок]¹⁹⁵.
5. Юрія – 10 стор[інок]. Книжки в Чернівці.

6. Теж. 15 стор[інок]. Лист Пелеш¹⁹⁶. Ломницький¹⁹⁷. Соболевський.
7. Теж. 8 стор[інок].
- Смирнова 6 стор[інок].
8. Юрій 12 сторін[ок]. Лист Барв[інський]. Смирнов – 10 сторін[ок].
9. Теж 10. Смирнов 16 сторін[ок].
10. Смирнов – 7 сторін[ок]. 11 сторін[ок]. Юрія.
11. Костомаров 8 ст[орінок]. Іванишева Копні Суди 4 стор[інок].¹⁹⁸
12. Юрій; Костомаров 11 стор[інок]. Іванишев 8 сторін[ок].
13. Теж. 10. Теж 6.
14. Теж 17. Теж (кінець 3)
15. Теж 5. кінець 3.
17. Кінчив «Слушний час».
18. Поправив переклад Іванишева.
21. Вислав книжки Бар[вінсько]му. //180
- 24 і 25 Що Історії XVIII в. Лукичу¹⁹⁹.
27. Зранку до ночі. (Калітовському)²⁰⁰

Лютий

1. Переклад «Данила» 6 сторін[ок]. (Дашкевича)²⁰¹
2. «За що ж?» (переклад – Мордовцева). Лукичу.
10. Січовик 1-4. «Ліс шумить» переклад І глава
11. Теж. 4-8.
14. Січовик (кінець) 9-13.
26. Невживчивий початок.
- 27-28. Теж голова III-VII. //181

«Російському радикалу – ціна мідний шаг», казав мені колись небіжчик Волод[имир] Барвінський²⁰². Воно й правда! Згадав я сьогодні оці слова, читаючи в «Зарі» письмо «великого радикала» Алек[сандра] Фед[оровича] Ліндфорса. Жалкуючи, що в Глухові чи що присяжні виправдали якогось злодія-урядника, Ліндфорс дорікає, що повітові комісії неохайно складають списки присяжних, і вимагає, щоб повітові маршалки вписували в ті списки тільки таких людей, про котрих вони певні і «собирали бы сведения об образе мыслей кандидатов вносимых в списки». Це ж ніщо інше, як жандармське «чтение в сердцах».

Вже ж певна річ, що ніщо інше, як паніка цьому виною. Паніку таку нагнала реакція, що люди власної тіні лякаються і часом роблять сьогодні таке, що ще вчора ганьбили і вважали бридким. Напр[иклад], що коли не паніка, примусила Лучицького їхати 1 січня до Голубцова і записатися в Комітет, що приїздив з поздоровленнями? Або вдруге – піти на бал в дворянський клуб?! //182

От з Микол[?] так аж до сміху доходить його полохливість. Позавчора (22 лютого) позвали його жандарми, як свідка, щоб спитати: чи пізнає він кого з яких чотирьох фотогр[афічних] карток (здається проводили [?] арешти в Кременчуці двох вчителів Олександрового і Вроблевського). На картках

були обличчя людей цілком не відомих Ми[?]ві. Ну, спитали і пустили з миром. А на другий день прибігає до мене Р[?]ч, повідає цей випадок і каже: «М[?]ь просить щоб я не заходив до нього, бо часом, щоб жандарми не спостерегли, що він знайомий зі мною». Це вже не обережність, а настояща паніка. Коли чоловік молодого віку так жахається, то що ж гадати про нашого брата підтоптаного старого каліку!...

24 Лютого. //183

Приказки:

Без пристрою і воши не вб'єш (З Сергіївки Прилуцк)

Пристало наче Охріму плахта, а Парасці бриль. (Київ, від козака з Броварів).

Москаль доти брехатиме, доки чого не вкраде (На базарі)

Москаль і очкур²⁰³ витягне нишком (від робітника, наймита з Борщагівки).

Гора хоч не вродить, та й не шкодить.

Коли дощ на Юрія²⁰⁴, буде хліб і в дурня.

Сосниця²⁰⁵ розкішниця – кругом вода, всередині біда.

¹ Огоновський Омелян Михайлович (1833-1894) – філолог, громадський діяч, член-кореспондент Польської АН (з 1881 р.). Брат Олександра, Петра та Іларія Огоновських

² Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч

³ рядок з вірша Олександра Пушкіна «Клеветникам России»

⁴ Рененкампф Микола Карлович (1832-1899 рр.) – вчений-правник, професор та ректор Київського університету протягом 1883-1887 рр., Київський міський голова у 1875-1879 рр.

⁵ У 1880-х рр. у середовищі Старої Громади виникла ідея щодо примирення з російським урядом за рахунок уникнення у своїй діяльності «політики» та обмеження суто культурницьким напрямком. Олександр Кониський через свою безкомпромісну антимосквофільську позицію в галицьких виданнях, підтримку «Нової ери», вочевидь не вписувався в задуманий курс. Поступово він віддаляється від громадівського середовища, фактично проводячи власну лінію. Докладніше див.: Гирич І. Олександр Кониський. Батько українського самостійництва / Гирич. І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 66-67

⁶ можливо, Олександр Кониський мав на увазі Граціанова Миколу Олексійовича (1855-1913) – врач-гігієніст із Нижнього Новгорода, був членом партій есерів, потім – кадетів, під час навчання в семінарії входив до місцевого пропагандистського товариства, у 1874 р. заарештований, звільнений з тюрми у 1877 р., перебував під наглядом влади, з 1878 р. певний час мешкав в Одесі

⁷ мається на увазі пам'ятник князю Володимирі, споруджений у 1853 р. на нижній терасі Володимирової гірки, звідки відкривається чудова панорама Дніпра

⁸ перефраз з вірша Тараса Шевченка «До Основ'яненка»:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!

Детальніше див.: Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837-1847. – С. 119-121; С. 623-628.

⁹ перефраз з вірша Тараса Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний...»:

Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячим.

Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Аміль.

Детальніше див.: Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – С. 308; 718-719.

¹⁰ Юзефович Михайло Володимирович (1802-1889) – куратор Київської шкільної округи (1846-1858), голова Київської археографічної комісії (1857-1889), один із засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, голова комісії для збудування пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві, був одним з ініціаторів Емського указу 1876 р. та посередником у справі субсидій царського уряду москвофільському «Слову» у Львові

¹¹ мова йде про пам'ятник Богдану Хмельницькому. Детальніше про події навколо його спорудження див. публікацію Ігоря Гирича «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми» / Гирич. І. Київ в українській історії: Києвознавчі статті. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 83-123

¹² віко – верхня частина предмета, кришка

¹³ повітка – 1) господарське приміщення для утримання свійських тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна; 2) покрівля на опорах для захисту від сонця, дощу і т. ін.; накриття

¹⁴ налой – те саме, що і аналой – високий столик, на якій в церкві кладуть ікони чи книги

¹⁵ полив'яний – покритий склоподібним сплавом – поливою (про керамічні вироби): полив'яні миски, полив'яні глечики

¹⁶ авраамова жертва – розповідь з біблійної книги Буття про принесення Авраамом свого сина Ісаака в жертву Богові. Традиційно розглядається як символ готовності до найбільшої жертвності в ім'я віри, ідеалів тощо

¹⁷ Фрагмент «Година із життя українофіла» має автобіографічний характер і стосується полтавського періоду з життя Олександра Кониського. У 1856 р. він оселився у Полтаві, служив у суді, був дрібним урядником губернского правління. Тут він познайомився з Павлом Чубинським, Дмитром Пильчиковим, Петром Єфименком та ін., брав активну участь у Полтавській Громаді, зокрема організації недільних шкіл для народу. Для цих шкіл Олександром Кониським були написані підручники з історії, географії та права, але їх не пропустила цензура. На початку травня 1860 р. до Полтави приїхав Пантелеймон Куліш. Організацію обіду на його честь влада розцінила як відкритий протест проти уряду (з огляду на справу Кирило-Мефодіївського товариства). Олександр Кониський навіть відбув 3 дні ув'язнення, нібито за «опоздание на службу». Восени 1861 р. зазнали арешту й інші полтавські громадівці: Стронін, Шиманов, Шевич, Лобода та ін. Під час обшуку в Олександра Кониського вилучили зошит з його замітками про полтавського губернатора Волкова. Тим не менш, діяльність Полтавської Громади була кваліфікована жандармами як просвітницька, а не революційна. Олександра Кониського планувалось перевести до Орла, проте в червні 1861 р. губернатор звільнив його із займаної посади помічника столоначальника / Докладніше див.: Александров О.В. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського. – Ніжин: ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф», 2007. – С. 22-29.

¹⁸ Після заслання Олександр Кониському надали дозвіл виїхати закордон на лікування. Спочатку він відвідав Москву та Петербург, а потім виїхав до Галичини. До Львова Олександр Кониський прибув на початку 1866 р. Детальніше див.: Іван Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського / Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001. – С. 129-130.

¹⁹ На думку Михайла Драгоманова, центр українського національного руху мав зосередитись в Галичині, але для цього остання, при духовій підтримці наддніпрянців, мала позбутися своєї провінційної обмеженості

²⁰ Кістяківський Олександр Федорович (1833-1885) – український вчений-криміналіст та історик права, громадський діяч, батько Володимира, Богдана та Ігора Кістяківських

²¹ «Діло» – провідний україномовний часопис Галичини, виходив у Львові протягом 1880-1939 рр. В різний час «Діло» редагували Володимир Барвінський, Антін Горбачевський, Іван Белей та ін.

²² мається на увазі один з ілюстрованих календарів «Просвіти», які видавав Володимир Левицький

²³ Рафальський Василь Лукич – київський цензор

²⁴ Желехівський Євген Ієронімович (1844-1885) – український лексикограф, фольклорист, громадський діяч, творець правопису «желехівки»

²⁵ Лука Ільницький – київський книгар та видавець, зокрема українського альманаху «Луна». За дозволом видати цей часопис у Києві до «Главного управления по делам печати» звертався Олександр Кониський

²⁶ «Киевлянин» – київська приватна газета консервативного монархічного спрямування, виходила з 1864 по 1919 роки

²⁷ Піхно Дмитро Іванович (1853-1913) – економіст і журналіст, професор Київського університету св. Володимира, один з лідерів «Союза русского народа», протягом 1879-1911 рр. – редактор газети «Киевлянин»

²⁸ Дмитро Піхно відбув покарання за присудом суду згідно позову Олександра Кониського щодо наклепу на нього

²⁹ В січні 1863 р. Олександра Кониського арештували за «малороссийскую пропаганду» та розповсюдження «превратных социалистических идей» і без суду та слідства заслали спочатку до Вологди, потім до Тотьми. Через значне погіршення стану здоров'я, у 1865 р. йому дозволили жити в Воронежі та виїхати на лікування закордон / Детальніше див.: Іван Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського / Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001. – С. 128-129; Александров О.В. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського. – Ніжин: ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф», 2007. – С. 31.

³⁰ «Швачка» – роман Олександра Кониського, який він готував для альманаху «Луна»

³¹ «Луна» – український альманах на 1881 р., виданий Лукою Ільницьким за активного сприяння Олександра Кониського. Подібні альманахи мали тенденцію ставати періодичними

³² У 1878 р. Олександра Кониського було обрано до Київської міської думи. Там він спробував боротись із зловживаннями. Скоро його самого почали звинувачувати в нечесності. На Дмитра Піхна Олександр Кониський подав до суду, суд визнав, що перший звів наклеп і засудив його до 3 місяців в'язниці. Закономірно, що редагований Піхно «Киевлянин» час від часу почав робити нападки на Олександра Кониського. Докладніше див.: Іван Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського / Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001. – С. 139

³³ мається на увазі Кістяківський Олександр Федорович. Див. коментар вище

³⁴ мається на увазі Толочинов Микола Пилипович (1838-1908) – акушер-гінеколог, з 1870 р. працював в Україні: доцент кафедри акушерства та гінекології Київського університету, професор (1885-1902) Харківського університету, 1902-1908 директор земського пологового будинку в Харкові

³⁵ Козлов Олексій Олександрович (1831-1901) – російський філософ, його ідеї вплинули на Миколу Бердяєва, Льва Лопатина, Миколу Лоського

³⁶ Сократ (469 до н. е.-399 до н. е.) – давньогрецький філософ, який не залишив після себе жодного письмового джерела. У Сократа: «Ми наближаємось до істини настільки, наскільки віддаляємось від життя»

³⁷ лат. *caveant consules* – консули, будьте пильні. Коли становище Римської республіки ставало тривожним, сенат передавав диктаторську владу консулам, супроводжуючи це урочистою формулою: «Нехай консули пильнують, щоб республіці не було нанесено збитків». Перші слова цієї формули відірвались і набули значення: «збільшимо пильність», «стерезіться», «пильнуйте».

³⁸ «польська інтрига» – оголошення російською владою українського руху «польською інтригою» після повстання поляків у 1863-1864 рр.

³⁹ Починаючи з 1884 р. Олександр Кониський майже щороку влітку відвідував Галичину. 8 липня у 1885 р. за доносом галицьких москвофілів (Площанський, Марков, Наумович, Добрянський) жандарми заарештували його на станції Волочиськ, коли він повертався зі Львова до Києва. Після обшуку відібрали книжки та рукописи згаданих двох оповідань і розпочатого роману «Швачка». У доносі на Олександра Кониського говорилося про його симпатії до Австро-Угорщини, бажання відірвати Україну від Росії, виступи проти російського православ'я, ввезення заборонених видань / Детальніше див.: Іван Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського / Мозаїка: Із творів, що не увійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001. – С. 139

З поверненням до Києва над Олександром Кониським почалося слідство, яке тривало майже 16 місяців (1885-1886 рр.) і детально описано далі в щоденнику

⁴⁰ Новицький Василь Дементійович (1837-1907) – генерал-лейтенант Окремого корпусу жандармів, начальник Київського губернського жандармського управління, автор спогадів «Из воспоминаний жандарма»

⁴¹ Дроздов М. – київський цензор

⁴² мається на увазі автобіографічна повість Олександра Кониського «Юрій Горovenко», видана під псевдонімом Красюченко у Львові у 1885 р. з підзаголовком «Хроніка з смутного часу» / Кониський О.Я. Юрій Горovenко: Хроніка з смутного часу Красюченка. – Львів: Накладом Е. Олесницького. [Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського], 1885. – 231 с.; 32. – (Рус.-укр. б-ка; № 7-10).

⁴³ Вахнянин Анатоль Климович (1841-1908) – громадсько-політичний діяч, композитор, педагог, журналіст

⁴⁴ мається на увазі: Порвалась нитка!: Комедія на чотири справи / Написав Олександр Я. Кониський. – Львів: [Накладом И. Белея]. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1884. – 73, [1] с.

⁴⁵ Устиянович Микола Леонтійович (1811-1885) – письменник, громадський діяч, ініціатор та співзасновник літературно-наукового товариства «Галицько-Руська Матиця»

⁴⁶ Шепелев М. – прокурор Київської судової палати

⁴⁷ Наумович Іван Григорович (1826-1891) – письменник, видавець, церковний і громадський діяч Галичини, один із провідників москвофільства

⁴⁸ Площанський Венедикт Михайлович (1834-1902) – публіцист, редактор москвофільської газети «Слово»

⁴⁹ Гарнич-Гарницький Федір Минович (1834-1892) – хімік, закінчив Харківський університет, професор Київського університету св. Володимира

⁵⁰ Ергардт Федір Федорович (1828-1895) – засновник викладання судової медицини, професор Київського університету св. Володимира

⁵¹ в'язи – тильна частина ший; шийні хребці

⁵² Міщенко Федір Герасимович (1848-1906) – український історик і філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (1895), член Старої громади.

⁵³ ймовірно Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816-1875) – письменник, етнограф, фольклорист, історик, мовознавець, громадський діяч

⁵⁴ Лучицький Іван Васильович (1845-1918) – історик-медієвіст, громадський діяч, професор Київського університету св. Володимира, член-кореспондент Петербурзької АН, один з редакторів щоденної газети «Киевские отклики»

⁵⁵ Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч, професор Київського університету св. Володимира, співорганізатор Старої Громади

⁵⁶ Діти Олександра Кониського. Про синів детальних відомостей немає. Щодо дівчат збереглось свідчення Ганни Берло, що він мав чотирьох доньок Єню (Євгенію), Марусю, Люсю (Ольгу) та Надію. В одному з листів до неї Олександр Кониський жалівся: «У Єні вмірає двоє дітей і чоловік; Марусю і Люсю недуг покалічив навіки! Одна Надя поки що здорова, не покалічена і лиха не зазнала» / Александрова Г. «...В добрий час почнемо листуватися»: Листи Олександра Кониського до Ганни Берло // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 57.

⁵⁷ Олександр Романович Дрентельн (1820-1888) – генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, член Державної ради, шеф Окремого корпусу жандармів, командуючий військами Київського військового округу, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор.

⁵⁸ Озерецьковський Леонід Аркадійович (1842-1903) – походив з дворян Тифліської губернії, з 1869 р. – ад'ютант Тифліського губернського жандармського управління, у 1875 р. призначений головою відділення жандармсько-поліцейського залізничного управління Київської губернії, з 1882 р. обійняв посаду помічника начальника Київського губернського жандармського управління (Некролог в газеті «Двинский Листок» № 384 від 31 грудня 1903 р.)

⁵⁹ Іконников – товариш прокурора Київського окружного суду

⁶⁰ Красюченко – один із псевдонімів О.Я. Кониського, у якого налічувалося близько 150 псевдонімів та криптонімів, найпопулярнішими серед яких були: О.Я.К., О.К., О.Я., Переходовець, Верниволя, Сирота, Журавель, Дрозд, Семен Жук, О. Яковенко, К. Маруся, О. Кошовий, Перебендя, Лесько, Кость Одовець, О.Я. Хуторний, Вакула з Лубен та ін. Детальніше див.: С. Ефремов, Ф. Матушевський. Александр Яковлевич Конисский (Некролог) // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – Отд. I. – Январь. – С. 125-151; Дей О.І.

Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). – К.: Наук. думка, 1969. – 557 с.

⁶¹ Тумасов Никифор Степанович (1838-1887) – викладач Київської 2-ї гімназії, член Південно-Західного відділення Російського географічного товариства

⁶² Ростовцев – помічник куратора Київського учбового округу

⁶³ Голубцов – куратор Київського учбового округу на початку 1880-х років XIX ст.

⁶⁴ Бібіков Дмитро Гаврилович (1792-1870) – російський державний діяч, генерал від інфантерії, учасник російсько-французької війни 1812 року, Київський, волинський, подільський генерал-губернатор, з 1852 по 1855 рр. міністр внутрішніх справ

⁶⁵ Толстой Дмитро Андрійович (1823-1889) – російський державний діяч, обер-прокурор Синоду (1865-1880), міністр народної освіти (1866-1880), з 1882 р. міністр внутрішніх справ, шеф жандармів і президент Петербурзької АН

⁶⁶ мається на увазі кронштадський поліцеймейстер Головачов

⁶⁷ Ревакович Тит (1846-1919) – суддя, громадський діяч, член-засновник НТШ

⁶⁸ дріжаки їсти – тремтіти

⁶⁹ присок (приск) – гарячий попіл із жаром; жар; фразеологізм: всипати приску за пазуху (очкур і т. ін) – завдати неприємностей

⁷⁰ Лівен Микита Олександрович (1848-1902) – князь, камергер, прокурор Київського окружного суду

⁷¹ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828-1888) – педагог, історик, громадський і церковний діяч, літератор, журналіст, видавець і перший редактор журналу «Киевская старина».

⁷² Флоринський Тимофій Дмитрович (1854-1919) – славіст і візантолог; професор Київського Університету (з 1888), заступник голови київського неослов'янофільського Слов'янського Добродійного Товариства, яке спеціалізувалося у допомозі галицьким москвофілам, шеф Комітету у справах друку (цензури) в Києві на початку Першої світової війни, який спричинився до ліквідації української преси; у 1899 р. оприлюднив в «Киевлянині» памфлет проти української мови «Малорусский язык и, «украино-русский» литературный сепаратизм»

⁷³ Соболевський Олексій Іванович (1857-1929) – філолог-славіст, палеограф і фольклорист; професор Київського університету (1882-88), пізніше Петербурзького, дійсний член Російської АН

⁷⁴ Кулаковський Юліан Андрійович (1855-1919) – історик, археолог, фахівець з історії Північного Причорномор'я, Візантії та Стародавнього Риму, перекладач з латини та давньогрецької; з 1888 року професор Київського університету

⁷⁵ Катков Михайло Никифорович (1817/18-1887) – публіцист, видавець, літературний критик, редактор газети «Московские Ведомости, один з основоположників російської політичної журналістики

⁷⁶ Барвінський Олександр Григорович (1847-1926) – історик, педагог, громадсько-політичний діяч, у 1886 р. розпочав видавати «Руську історичну бібліотеку», разом з Олександром Кониським і Володимиром Антоновичем став одним з ініціаторів реорганізації Літературного Товариства ім. Тараса Шевченка в Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, в 1892-1897 роках – очолював товариство, намагався досягнути порозуміння з австрійським урядом і польськими політичними колами, впроваджуючи в життя політику т. зв. «Нової ери»

⁷⁷ «Руська Історична Бібліотека» (1886-1904) містила наукові праці з історії України в перекладах з російської та польської. Перші 15 томів вийшли друком в Тернополі. До збірників входили праці з історії України XV-XVIII ст. Володимира Антоновича, Миколи Костомарова, Дмитра Багалія, Олександри Єфименко. Видання «Бібліотеки» Олександр Барвінський продовжив у Львові. За 18 років існування серії було видано 24 томи

⁷⁸ Корчак-Новицький Г.Т. – київський купець, власник друкарні, у якій виходили видання Київського університету

⁷⁹ Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч

⁸⁰ Максимович Михайло Олександрович (1804-1873) – вчений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет, перший ректор Київського університету

⁸¹ Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838-1918) – прозаїк, перекладач

⁸² Целевич Юліан Андрійович (1843-1892) – педагог, історик, просвітницький діяч

⁸³ Франко Іван Якович (1856-1916) – письменник, поет, вчений, публіцист, перекладач, громадський і політичний діяч

⁸⁴ Міцкевич Адам (1798-1855) – поет, засновник польського романтизму, діяч національно-визвольного руху

⁸⁵ Озаркевич Іван (Іоан) (1826-1903) – громадський і політичний діяч, брав участь у діяльності «Руської Бесіди»

⁸⁶ Свенціцький Павлин (1841-1876) – письменник, публіцист, перекладач, актор, громадський діяч

⁸⁷ Старицький Михайло Петрович (1840-1904) – письменник, поет, драматург, прозаїк, театральний і культурний діяч

⁸⁸ Цеглинський Григорій Іванович (1855-1912) – громадський діяч, педагог і письменник

⁸⁹ Петров Микола Іванович (1840-1921) – історик української літератури, етнограф, археолог, історик Церкви, один з фундаторів Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії; професор Київської духовної академії (з 1876 р.), академік УАН (з 1918 р.)

⁹⁰ Малінін Василь Миколайович (1849-?) – літературознавець, викладав у Київській духовній академії, Київському університеті, на вищих жіночих курсах

⁹¹ Толлі Іван Андрійович (1825-1887) – походив із заможної грецької родини, Київський міський голова у 1884-87 рр.

⁹² «Союз» – перше студентське товариство у Чернівцях. Діяло протягом 1875-1903, 1905-1922 рр., гуртувало українських студентів Буковини поміжованих громадсько-політичних поглядів. Головами в різний час були Д.Вінцковський, С.Смаль-Стоцький, О.Колесса та ін. Заборонено румунською владою

⁹³ ймовірно Григорович Дмитро Васильович (1822-1900) – письменник

⁹⁴ Самійленко Володимир Іванович (1864-1925) – поет, сатирик, драматург, перекладач, громадський діяч

⁹⁵ Горленко Василь Петрович (1853-1907) – письменник, мистецтвознавець, фольклорист, етнограф

⁹⁶ мається на увазі: W. [Горленко В.] Малорусские литературные новинки 1885 года // Киевская старина. – 1885. – № 12 (декабрь). – С. 699-702

⁹⁷ мається на увазі: Фотографії з старого мого альбому: [Оповідання]. Ч.

1 / Яковенко [псевд. Олександра Кониського]. – К.: Изд. кн. магазина бывш. Л.В. Ильницького. Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 53 с.

⁹⁸ брати Рудченки – Іван Якович Рудченко (Іван Білик; 1845-1905) – фольклорист, етнограф, письменник, перекладач, літературний критик, старший брат і співавтор Панаса Мирного; Панас Якович Рудченко (Панас Мирний; 1849-1920) – прозаїк, драматург, фольклорист, літературний критик

⁹⁹ Гудима-Левкович Сергій Миколайович – київський цивільний губернатор протягом 1881-1885

¹⁰⁰ Пузиревський – київський цензор, стежив за матеріалами в «Киевском телеграфе» (до закриття у 1876 р.), щоб не допустити «українських тенденцій»

¹⁰¹ тобто до початку правління Олександра III

¹⁰² Бец Володимир Олексійович (1834-1894) – анатом, гістолог, педагог, громадський діяч, професор Київського університету

¹⁰³ мається на увазі Гарнич-Гарницький Федір Минович. Див. коментар вище

¹⁰⁴ Мордовець Данило Лукич (1830-1905) – письменник, історик, видавець, громадський діяч

¹⁰⁵ скоріш за все, мається на увазі: Кобзарь; Гайдамаки: К малорусскому тексту приложен перевод Н.В. Гербея / Вступ. сл. Д.І. Эворницкого; Издание иллюстрированное художником А.Г. Сластёном. – СПб.: Тип. А.С. Суворова, 1886. – VI, 71 с., 16 окр. арк. іл.

¹⁰⁶ Сластен (Сластён) Опанас Георгійович (1855-1933) – маляр, графік, етнограф, педагог

¹⁰⁷ ймовірно мова йде про Тальберга Дмитра Германовича (1853-1891) – вчений-правник, криміналіст, публіцист, професор університету св. Володимира, мав слабе здоров'я

-
- ¹⁰⁸ Ярон Сергій Григорович (1850-1913) – журналіст «Кієвлянина», адвокат
- ¹⁰⁹ мається на увазі потужний землетрус в Іспанії у 1884 р.
- ¹¹⁰ Пясецький Онисим Іванович – інспектор, згодом директор Другої київської гімназії
- ¹¹¹ Науменко Володимир Павлович (1852-1919) – журналіст, філолог, педагог, громадський діяч
- ¹¹² скоріш за все, мова йде про «Русский курьер», який виходив протягом 1879-1891 рр.
- ¹¹³ Чертков Михайло Іванович (1829-1905) – генерал, учасник Кримської і Кавказької воєн, Воронезький, Київський, Подільський і Волинський, Варшавський генерал-губернатор, член Державної ради
- ¹¹⁴ Милорадович Єлизавета Іванівна (у дівоцтві Скоропадська; 1832-1890) – українська громадська діячка і меценатка, тітка гетьмана Павла Скоропадського. Детальніше про неї див.: Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 151 с.
- ¹¹⁵ Анастасьєв Олександр Костянтинович (1937-1900) – урядовець, учасник Кримської війни, чернігівський губернатор протягом 1885-1892 рр.
- ¹¹⁶ скоріш за все, мова йде про Фундуклеївську жіночу гімназію, першу жіночу гімназію у Києві, засновану у 1860 р. колишнім київським губернатором Іваном Фундуклеєм
- ¹¹⁷ Делянов Іван Давидович (1818-1897) – урядовець, граф, член Державної ради, міністр народної освіти протягом 1882-1897 рр.
- ¹¹⁸ Лагоріо Є. – директор Київської жіночої гімназії протягом 1886-1889 рр.
- ¹¹⁹ Палієнко І.С. – вчитель математики у Першій київській гімназії, згодом директор Київського реального училища
- ¹²⁰ Пясецький був директором протягом 1878-1886 рр.
- ¹²¹ тобто підстерігати, висліджувати
- ¹²² Орлов Василь Іванович (1848-1885) – вчений-економіст, статистик
- ¹²³ Давидов Август Юлійович (1823-1885) – вчений-математик, механік
- ¹²⁴ Левицький Орест Іванович (1848-1922) – історик, етнограф, письменник, громадський діяч
- ¹²⁵ Славич (Савін) Микола Миколайович – актор, антрепренер Київського міського оперного театру протягом 1883-1889 рр.
- ¹²⁶ лат. *primo* – перший
- ¹²⁷ лат. *secundo* – другий
- ¹²⁸ Мглинський повіт – адміністративно-територіальна одиниця Чернігівської губернії, утворена у 1781 році, повітове місто – Мглин
- ¹²⁹ Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) – композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч
- ¹³⁰ опери Миколи Лисенка, лібрето до яких написав Михайло Старицький
- ¹³¹ Ейсман Густав Іванович (1825-1884) – київський домовласник, професор Київського університету, міський голова Києва у 1872-73 рр. та 1879-84 рр.
- ¹³² польськ. *Niema Rusi* – нема Русі!

-
- ¹³³ Геровський Георгій Юліанович (1886-1959) – етнограф, лінгвіст, належав до москвофільського напрямку
- ¹³⁴ лат. вислів Цицерона «O tempora! o mores!» – «О часи! О звичаї!»
- ¹³⁵ шопи – навіс, сарай з двома, рідше трьома стінками для возів та сільськогосподарського знаряддя, торгова крамничка
- ¹³⁶ польськ. Bolechow, нім. Bolechau, укр. Болехів – місто Івано-Франківської області
- ¹³⁷ польськ. Johann Ozarkiewicz – Іван Озаркевич
- ¹³⁸ Кобринська Наталя Іванівна (дівоче прізвище Озаркевич; 1855-1920) – письменниця, організаторка жіночого руху
- ¹³⁹ польськ. Huziatyn – Гусятин
- ¹⁴⁰ лат. veto – забороняю
- ¹⁴¹ «Молитва за Україну» – музичний твір написаний у 1885 р., відомий також під назвою «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» музика Миколи Лисенка, слова Олександра Кониського. Відомі аранжування Віктора Матюка, Кирила Стеценка та Олександра Кошиця. У Греко-Католицької Церкви та УПЦ Київського патріархату існує традиція співати «Молитву за Україну» після відправи
- ¹⁴² лат. et tutti quanti – і всі їм подібні
- ¹⁴³ «Правда» – літературно-науковий журнал, виходив у Львові з перервами протягом 1867-1898 рр. Після чергового припинення видання, ініціатором його поновлення як «місячника політики, науки і письменства», виступив у 1880 р. Олександр Кониський
- ¹⁴⁴ мається на увазі Емський указ 1876 р.
- ¹⁴⁵ «Громада» – український громадсько-політичний і науково-літературний збірник, що видавався у Женеві Михайлом Драгомановим протягом 1878-1879 рр. та у 1882р.
- ¹⁴⁶ Іловайський Дмитро Іванович (1832-1920) – історик офіційного напрямку, критик норманської теорії
- ¹⁴⁷ «Зоря» – двотижневий часопис, що виходив у Львові протягом 1880-1897 рр. У 1885 р. перейшов у власність Наукового товариства імені Шевченка
- ¹⁴⁸ Андрієвський Павло Аркадійович (1850-1890) – журналіст, присяжний повірений, редактор газети «Зоря»
- ¹⁴⁹ на купюрі в 100 карб. зображалась Катерина II
- ¹⁵⁰ Марков Осип Андрійович (1849-1909) – журналіст з Галичини москвофільської орієнтації. Видавав під різними назвами, але одного москвофільського спрямування газети «Пролом» (1881-1882), «Новий Пролом» (1883-1887), «Червона Русь» (1887-1891), «Галицька Русь» (1891-1892), «Галичанин» (1893-1909)
- ¹⁵¹ «Слово» – москвофільський друкований орган Галичини, виходила газета протягом 1861-1887 рр., протягом 1871-1887 рр. її редагував неодноразово згаданий у щоденнику Венедикт Площанський
- ¹⁵² мається на увазі створений у 1872 р. у Львові Загальний заклад рільничо-кредитний для Галичини та Буковини (Крилошанський банк). Цей банк

емітував заставні листи під іпотеку сільських або міських нерухомостей в малих провінційних містечках. Недбале керівництво призвело до ліквідації банку в 1886 р. Мав у своїх лавах представників москвофільського руху

¹⁵³ лат. *terra incognita* – невідома земля

¹⁵⁴ тобто після повернення з Німеччини, де Олександр Кониський лікувався після заслання

¹⁵⁵ Белей Іван Михайлович (1856-1921) – журналіст, перекладач і критик, редактор газети «Діло» (1884-1902)

¹⁵⁶ Гладилевич Дем'ян (1846-1892) – громадсько-політичний діяч, був співзасновником газети «Діло»

¹⁵⁷ «Сион» – тижневик російських євреїв, виходив в Одесі протягом 1861-1862 рр., був продовженням журналу «Рассвет», редагували лікарі Емануїл Соловейчик, Леон Пінскер, Микола Бернштейн

¹⁵⁸ «Варшавский дневник» – щотижнева офіційна газета Царства Польського, виходила у Варшаві протягом 1864-1915 рр., перебувала у віданні варшавського генерал-губернатора

¹⁵⁹ Аксаков Іван Сергійович (1823-1886) – публіцист, поет, громадський діяч, один із лідерів слов'янофільського руху. З 1880 р. почав видавати газету «Русь», яка практично була його особистим органом і звучання їй надавали статті самого Івана Аксакова. З його смертю припинила виходити

¹⁶⁰ «Санкт-Петербургские ведомости» (до 1728 р. – «Ведомости», з 1728 по 1914 рр. – «Санкт-Петербургские Ведомости», з 1914 по 1917 рр. – «Петроградские Ведомости») – щоденна газета Санкт-Петербурга, з 1886 по 1890 рр. мала додаток «Русская газета», що виходила за редакції В.Г. Авсеєнко

¹⁶¹ «Новороссийский Телеграф» – перша приватна газета Одеси, виходила протягом 1869-1903 рр.

¹⁶² «Современные известия» – щоденна московська газета, виходила протягом 1867-1887 рр.

¹⁶³ Шубинський Сергій Миколайович (1834-1913) – історик, журналіст, засновник та редактор журналів «Древняя и Новая Россия», «Исторический вестник»

¹⁶⁴ Модестов Василь Іванович (1839-1907) – історик, філолог, публіцист, перекладач

¹⁶⁵ Шульгін Віталій Якович (1822-1878) – історик, професор Київського університету, редактор газети «Киевлянин»

¹⁶⁶ ймовірно граф Браницький Владислав-Міхал (1826-1884), брат якого Ксаверій (1812-1879) був відомим представником польської еміграції у Парижі, під час Кримської війни намагався сформувати польський легіон для боротьби проти Росії

¹⁶⁷ Тут Олександр Кониський нарікає на своє подружнє життя, яке склалось нещасливо. До цього він ще не один раз буде звертатись у щоденнику. Іван Франко зазначає, що його дружиною була Марія Олександрівна Пестер (Пестерева), донька купця з містечка Верховожа, з якою він познайомився на

засланні і побрався у 1865 р. За допомогою тестя Олександр Кониський подав прохання до вологодського губернатора та міністра внутрішніх справ Миколи Валуєва про дозвіл проживати у більш теплих краях (йому дозволили проживати спочатку у Воронежі, потім в Херсонській губернії) / Докладніше див.: Іван Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського / Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів, 2001. – С. 129. Сучасний дослідник О.В. Александров подає дещо інші відомості про дружину Олександра Кониського (але не зазначаючи точного джерела інформації). Відомо, що народилась вона у 1847 р., походила з купецького роду Кокаревих. О.В. Александров називає її сиротою, вказуючи, що проживала вона в Тотьмі у баби з дідом. Вінчання з Олександром Кониським відбулось таємно, оскільки існували сумніви, що родичі можуть не дати згоди на цей шлюб / Докладніше див.: Александров О.В. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського. – Ніжин: ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф», 2007. – С. 32. Пантелеймон Куліш у листі до Олександра Барвінського уїдливі писав про значний посаг дружини Олександра Кониського: «Як же оженився та загарбав тисяч із шість десятків рублів, так не дав на галицьку літературу і десятка рублів, а збудував салотопенний завод і вбача в йому більш поезії, ніж у Шевченкові, що було перемальовує водяними фарбами» / Докладніше див.: Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – С. 140.

Згодом Олександр Кониський зважився на розлучення, розділивши спільне з дружиною майно у судовому порядку (1894 р.). Докладніше див. лист Олександра Кониського до Іллі Шрага від 7 липня 1894 р., який його консультував у цій справі / Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упор.; передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернівці: Просвіта, 2011. – С. 81.

¹⁶⁸ хвища – сильний холодний дощ або великий сніг з вітром; снігова буря

¹⁶⁹ ймовірно Володимир Науменко

¹⁷⁰ ймовірно Орест Левицький

¹⁷¹ Іконников Володимир Степанович (1841-1923) – історик, педагог, професор Київського університету

¹⁷² Лавров Петро Лаврович (1823-1900) – теоретик російського революційного народництва, філософ, публіцист, соціолог

¹⁷³ ймовірно Суботин Микола Іванович (1827-1905) – професор Московської духовної академії, письменник, публіцист

¹⁷⁴ розлицарився, розвоювався, розійшовся

¹⁷⁵ Дашкевич Микола Павлович (1852-1908) – літературознавець, історик, учень Володимира Антоновича, професор Київського університету. Детальніше про нього див.: Чуткий Андрій. Микола Павлович Дашкевич (1852-1908). – К.: Темпора, 2008. – 528 с.

¹⁷⁶ Ліндфорс Олександр Федорович (1837-1890) – брат Софії Русової, громадський діяч, адвокат, у 1873 р. був обраний дійсним членом Південно-

Західного відділу Російського географічного товариства (1873 – 1876). Детальніше про нього див.: Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О.Ф. Ліндфорс (до 120-х роковин від дня смерті) // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 142-153

¹⁷⁷ «Русская мысль» – один з найбільш популярних літературно-політичних журналів Росії, виходив у Москві протягом 1880-1918 рр., потім видавався в Софії, Празі, Парижі, остаточно припинив виходити в 1927 р.

¹⁷⁸ Семевський Василь Іванович (1848-1916) – історик, громадський діяч, засновник і редактор журналу «Голос минувшего». У 1881 р. в VIII томі «Записок» історико-філологічного факультету Петербурзького університету з'явилась його магістерська дисертація «Крестьяне при Екатерине II», яку він захистив в Московському університеті. Відчуваючи неприязне ставлення до себе з боку К.М. Бестужева-Рюміна, історик спробував обійняти вакантну кафедру російської історії у Харківському університеті, на яку також претендували Дмитро Багалій, Петро Буцинський та Іван Лінниченко. У 1886 р. Василя Семевського відсторонили від викладання в Петербурзькому університеті на основі подання К.М. Бестужева-Рюміна. В умовах реакції 1880-х рр. його інтерес до історії соціально-економічних умов життя селянства вважали шкідливим. З того часу він змушений був стати суто кабінетним ученим, хоч і не полишав займатись з деякими студентами у себе вдома. У 1889 р. в тому ж таки Московському університеті Василь Семевський захистив докторську дисертацію «Крестьянский вопрос в XVIII и первой половине XIX века».

Згаданий Олександром Кониським нарис про Миколу Костомарова: «Н.И. Костомаров, 1817-1885 гг. Историко-биографический очерк» // Русская старина. – 1886. – т. XLIX – С. 181-212

¹⁷⁹ лат. *sine qua non* – те, без чого неможливо

¹⁸⁰ в цьому фрагменті щоденника Олександр Кониський говорить про себе

¹⁸¹ рядок з вірша Тараса Шевченка «П.С.»: За шмат гнилої ковбаси

У вас хоч матір попроси,

То оддасте.

Детальніше див.: Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – С. 97; 607-608

¹⁸² зараз Астана, столиця республіки Казахстан

¹⁸³ Складаючи заповіт, Олександр Кониський розпорядився майном таким чином: «26 мая 1899 р. О. Я. Кониський склав духовну, по якій все своє майно, якого було приблизно на 25.000 карб. в усяких процентових паперах, доручив виконавцеві своєї духовної О. Г. Лотоцькому поділити так: 10000 карб. на українську академію наук у Львові, коли її буде засновано не пізніше, як за десять років по його смерті, в противному разі гроші ці, 10000 карб., віддаються на власність Черніг[івського] губ[ернського] земства, яке повинно засновати в с. Переходовці Ніжинського повіту сільськогосподарську школу імені небіжчика, 5000 карб. призначив він Науковому товариству імені Шевченка у Львові, або, коли виконавець його

духовної визнає за найбільш відповідне, – університету у Львові, на заснування стипендії імені небіжчика на філософічному факультеті і 1000 карб. заповів він Наук[овому] т[оварист]ву імені Шевченка на премію тому, хто на столітні народини Шевченка складе найкращу його біографію. 1500 карб. визначено Т[оварист]ву імені Шевченка на премію за найкращу історію української літератури ХІХ віку і на видання тієї історії; гроші ці можуть бути витрачені на зазначене видання тільки тоді, коли історію літератури буде складено за три роки по смерті заповітника, 500 карб. призначено також Наук[овому] т[оварист]ву імені Шевченка на видання і поширення популярної дешевої книжки про права і обов'язки людини як громадянина свого рідного краю. На побільшення засобів бібліотеки і на придбання нових наукових видань Т[оварист]ву імені Шевченка небіжчик призначив 500 карб., добродійному Т[оварист]ву імені Шевченка у Петербурзі – 500 карб., дочці, Н. Киричинській – 3000 карб. і особам, які доглядали його за часи його недуги, по 500 карб., разом 1500 карб.». Дружина Олександра Кониського потім протягом 10 років намагалась оскаржити заповіт чоловіка. Детальніше див.: Чернігівець (Шраг І.) Доля спадщини О. Кониського // Рада. – 1910. – 30 ноября (13 грудня). – С. 1-2; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упор.; передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів: Просвіта, 2011. – С. 82-83.

¹⁸⁴ Мамона – у Євангелії використовується для позначення «земних благ», а також злого духа, який покровительствує багатству і заохочує йому поклонятися

¹⁸⁵ говорити на догад буряків, щоб дали капусти – тобто казати про одне, а натякати на інше

¹⁸⁶ Анненков Микола Миколайович (1799-1865) – урядовець, протягом 1862-1865 рр. Київський, Подольський і Волинський генерал-губернатор

¹⁸⁷ Царевський Арсеній Семенович (1853-?) – протоієрей, богослов, професор Юр'ївського (Дерптського) університету, вихованець Київської духовної академії

¹⁸⁸ Федотов-Чехівський Олександр Олексійович (1806-1892) – вчений-правник, професор Київського університету

¹⁸⁹ Демідов Павло Павлович (1839-1885) – промисловець, меценат, протягом 1871-1874 рр. київський міський голова. У щоденнику мається на увазі його друга дружина – Олена Петрівна Трубецька

¹⁹⁰ скоріш за все, мова йде про Гессе Павло Іванович (1801-1880) – урядовець, київський цивільний губернатор

¹⁹¹ Муромцев Сергій Андрійович (1850-1910) – юрист, публіцист, політичний діяч, професор Московського університету, у 1884 р. звільнений з університету за політичну неблагонадійність

¹⁹² Победоносцев Костянтин Петрович (1827-1907) – урядовець, вчений-правник, письменник, перекладач, історик церкви, обер-прокурор Синоду, член Державної ради

¹⁹³ Славатинський-Романович Олександр Васильович (1832-1910) – історик-правник, професор Київського університету

¹⁹⁴ ймовірно мова йде про переклад праці Миколи Костомарова «Гетьманство Юрія Хмельницького», яка вийшла друком у 1891 р. в «Руській історичній бібліотеці» Олександра Барвінського «Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького»

¹⁹⁵ мається на увазі ще один переклад для «Руської історичної бібліотеки» Олександра Барвінського: «Монографії до історії Галицкої Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и д-ра И. Шараневича». – Тернопіль, 1886.

¹⁹⁶ можливо, мається на увазі Юліан Пелеш (1843-1896) – греко-католицький церковний діяч, богослов, єпископ

¹⁹⁷ можливо, мається на увазі Єремія Іван Ломницький (1860-1916) – церковний діяч, вихователь, місіонер. Відомий також науковець-натураліст Мар'ян Алоїз Ломницький (1845-1915), але мова, скоріш за все, йде про першого

¹⁹⁸ скоріш за все, мова йде про працю Миколи Іванишева «О древних сельских общинах в Юго-Западной России» // Русская беседа. – 1857. – № 3. – С. 1-57; окремо: Київ, 1863. – 76 с.

¹⁹⁹ мається на увазі Левицький Володимир Лукич (літ. псевдонім Василь Лукич) (1856-1938) – письменник, видавець, літературознавець, громадський діяч

²⁰⁰ Калитовський Омелян (1855-1924) – педагог, громадський діяч, протягом 1886-1887 рр. редактор журналу «Зоря»

²⁰¹ можливо, мова йде про переклад праці Миколи Дашкевича «Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям» (1873 р.)

²⁰² Барвінський Володимир Григорович (1850-1883) – громадський діяч, видавець, історик, соціолог, журналіст, письменник, літературний критик і публіцист, перекладач, брат Олександра Барвінського

²⁰³ очкур – пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для їх підтримання

²⁰⁴ Мова йде про свято великомученика і побідоносця Юрія (Георгія, Юрая, Урая, Рая, Ір'я, Єгорія), що припадає на 6 травня. Весняний Юрій вважався оберігачем полів та врожаю, бджіл і медоносів, опікуном свійських та диких тварин

²⁰⁵ Сосниця – селище міського типу, районний центр Сосницького району Чернігівської області над рікою Убіддю (притока Десни), розташоване за 90 кілометрів на схід від Чернігова, неподалік від злиття рік Десни та Сейму